

ZIŅOJUMS PAR LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU IESAISTĪŠANOS ĒNU EKONOMIKĀ

**Projekta “Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” (Nr. VPP-FM-2020/1-0005)
2. darbu kopas ziņojums**

Andris Saulītis, Dmitrijs Kravčenko¹

Rīga, 2021

¹ Andris Saulītis: andris.saulitis@sseriga.edu; Dmitrijs Kravčenko: dmitrijs.kravcenko@sseriga.edu

SATURA RĀDĪTĀJS

Ievads	3
Iedzīvotāju socioloģiskās aptaujas rezultātu analīze	5
Nodokļu sistēmas taisnīgums	5
Ēnu ekonomikas avoti	10
Nodokļu slogs darba ņēmējiem	12
Ēnu ekonomikas apjoms	15
Ēnu ekonomikas patēriņš.....	21
Nodokļu morāle	24
Izvairšanās no nodokļu nomaksas.....	25
Aplokšņu algu maksāšana	26
Sociālo pabalstu izkrāpšana	27
Privātpersonas nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai.....	29
Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai	30
Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana uzņēmumam	31
Ēnu ekonomikas avoti atsevišķās nozarēs	33
Pakalpojumi.....	34
Būvniecība.....	38
Tirdzniecība	44
Secinājumi un rekomendācijas	47
Atsauces.....	54

Ievads

Šī ziņojuma mērķis ir izpētīt iemeslus, kāpēc fiziskās personas izvairās no labprātīgas nodokļu maksāšanas un no iesaistīšanās sociālās apdrošināšanas sistēmā; analizēt ietekmējošos faktorus, kas veido ēnu ekonomikas radītus priekšnosacījumus negodīgai konkurencei un atsevišķu iedzīvotāju grupu sociālajai nevienlīdzībai un nepietiekamai nodrošinātībai; noskaidrot, kā ēnu ekonomikas mazināšana ietekmē attieksmi pret nodokļu maksāšanu. Lai sasniegtu augstākminēto mērķi, ir veiktas sekojošas darbības: (1) izstrādāts literatūras apskats, apzinot teorētiskos un empīriskos pētījumus par nodokļu nomaksu; (2) veikta iedzīvotāju socioloģiskā aptauja par nodokļu nomaksas jautājumiem; (3) veiktas intervijas ar 30 Latvijas iedzīvotājiem, kuri iesaistījušies ēnu ekonomikā.

Literatūras apskatā, kurš sagatavots šī projekta ietvaros 2020. gada nogalē, konstatējām, ka nodokļu nomaksa un ēnu ekonomika ir saistīta ar trīs būtiskiem faktoriem. Pirmkārt, tie ir strukturālie faktori: nodokļu sistēma un ar to saistītā likumvide. Tā ietver gan nodokļu administrēšanas efektivitāti (sodu apmērs un iespējamība tikt sodītam), gan pastāvošās t.s. izstumšanas un pavilkšanas stratēģijas, bet plašākā aspektā arī korupcijas izplatība, sabiedrisko pakalpojumu un valsts institucionālā kvalitāti. Otrkārt, tie ir norēķinu faktori: preču un pakalpojumu pieejamība un izmaksu atšķirība formālajā un ēnu ekonomikā, tāpat arī pirkumu anonimitāte, drošība utml. Treškārt, tie ir vēsturiskie faktori, kas saistīti ar nodokļu morāli, identitāti, nodokļu administrējošo institūciju darba ētiku, plašāku politisko un sociālo vidi.

Lai konstatētu, kā minētie faktori ietekmē Latvijas ēnu ekonomikas apjomu un indivīdu izvēles saistībā ar nodokļu nomaksu, veikta Latvijas iedzīvotāju aptauja un padziļināti intervēti 30 respondenti. Iedzīvotāju aptauju īstenojām sadarbībā ar socioloģisko aptauju firmu "Latvijas Fakti", aptaujājot respondentus viņu dzīvesvietās (tiešās intervijas). Lauka darbs tika veikts no 2020. gada 2. oktobra līdz 26. oktobrim, kopumā aptaujājot 1001 Latvijas iedzīvotāju. Ņemot vērā anketā ietvertos jautājumu tematiku, kas saistīta ar nodokļu nemaksāšanu un izvairīšanos no to deklarēšanas, daļa jautājumu respondentiem tika uzdots anonīmi – anketu aizpildot pašiem respondentiem. Aptaujas anketa, kas izstrādāta balstoties uz iepriekšminēto literatūras apskatu, atrodama šī ziņojuma pielikumā nr. 1.

Savukārt padziļinātās intervijas veiktas laikā no 2021. gada 17. februāra līdz 1. maijam. Intervējamie pārstāv trīs nozares, kuras sniedz būtisku ieguldījumu Latvijas iekšzemes kopproduktā, kā arī pakļautas ēnu ekonomikas riskiem: (1) pakalpojumi; (2) būvniecība; (3) tirdzniecība. Kamēr iedzīvotāju socioloģiskā aptauja veikta, lai izprastu faktoru ietekmi uz pašreizējo ēnu ekonomikas situāciju, padziļinātās intervijas to papildina ar t.s. procesa izpēti: izskaidro, kā rodas konkrētā parādība (Mohr, 1982: 9). Šī pieeja koncentrējas uz biogrāfisku darbību izpēti, pievēršot uzmanību notikumu secībai, sekundāri analizējot attiecības starp dažādiem notikumiem. Tieši secība nosaka dzīves nepārtrauktību un līdz ar to arī pakāpenisku dzīves materializēšanu un cilvēku pieredzi (Tsoukas and Chia, 2002; Chia and Langley, 2004; Langley et al., 2013). Tādējādi interviju analīzes procesā izpēte ir fundamentāli induktīva, jo tā koncentrējas uz stāstiem par dalību ēnu ekonomikā, nevis apkopo viedokļus, attieksmes vai perspektīvas pret nodokļu nomaksu un iesaistīšanos ēnu ekonomikā.

Šis ziņojums sastāv no trim daļām. Sākotnēji analizēti iedzīvotāju aptaujas rezultāti. Tālāk, ziņojuma otrajā daļā, ēnu ekonomikas izpausmes sīkāk pētītas ar iepriekšminēto trīs nozaru padziļinātu izpēti. Ziņojuma noslēgumā izstrādātas rekomendācijas, balstoties pirmajās divās ziņojuma daļās.

Ziņojums izstrādāts valsts pētījumu programmas "Ēnu ekonomikas mazināšana ilgtspējīgas ekonomikas attīstības nodrošināšanai" (projekta nr. VPP-FM-2020/1-0005) projekta "Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)" ietvaros, kuru finansē Latvijas Zinātnes padome un īsteno Baltijas Starptautiskais ekonomikas politikas studiju centrs.

Iedzīvotāju socioloģiskās aptaujas rezultātu analīze

Iedzīvotāju aptaujas anketa, kas veidota balstoties uz iepriekšminēto aptauju aptauja ietver jautājumus par iesaistīšanos ēnu ekonomikas aktivitātēs, un tieši, par nedeklarētu ekonomisko aktivitāšu veikšanu. Lai palielinātu uzticēšanos, jautājumus, kuri attiecas uz nedeklarētu nodarbinātību, respondenti aizpildīja paši, nevis atbildēja uz intervētāja jautājumiem. Tāpat aptaujā secīgi aptverti jautājumi, kas saistīti ar ēnu ekonomikas faktoriem (strukturālie, norēķinu un vēsturiskie). Turpmāk šajā ziņojumā tie secīgi analizēti, šīs daļas noslēgumā veicot visaptverošu visu faktoru vienlaicīgu analīzi, lai noskaidrotu to mijiedarbību un ietekmi uz ēnu ekonomiku un nodokļu morāli.

Aptaujas anketā iekļauti arī jautājumi, kas vaicāti Latvijas iedzīvotājiem iepriekš veiktajās aptaujās Latvijā par ēnu ekonomiku un nodokļu morāli. Esam identificējuši trīs šādas aptaujas. 2013. gadā Eiropas Komisija veica *Eurobarometer* aptauju (nr. 79.2),² kurā iekļauta sadaļa par nedeklarēto darbu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas, kopumā aptaujājot 1 006 iedzīvotājus. Atkārtoti Eiropas Komisijas *Eurobarometer* jautājumus par nedeklarēto darbu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas uzdeva 2019. gadā (aptauja nr. 92.1).³ Tādējādi, salīdzinot *Eurobarometer* divus aptaujas viļņus ar šī projekta ietvaros veikto aptauju, iespējams gan novērot iespējamās izmaiņas vairāku gadu garumā (salīdzinot rezultātus ar 2013. gada aptaujas vilni), gan arī saistībā ar COVID-19 pandēmiju (salīdzinot rezultātus ar 2019. gada aptaujas vilni). Salīdzināmie jautājumi saistīti ar attieksmi pret nedeklarēto nodarbinātību, iemesliem iesaistīties ēnu ekonomikā, kā arī ienākumu gūšanas avotu (formālā/ēnu ekonomika) un īpatsvaru. Savukārt 2014. gadā Varšavas Universitātes projekta *“Public Goods through Private Eyes”* ietvaros Latvijā aptaujāti vairāk 1 521 respondentu.⁴ Šajā aptaujā uzdoti jautājumi par korupciju, valsts institucionālo un sabiedrisko pakalpojumu kvalitāti, nodokļu sistēmas vērtējumu un nevienlīdzību un savstarpējo uzticēšanos sabiedrībā.

Nodokļu sistēmas taisnīgums

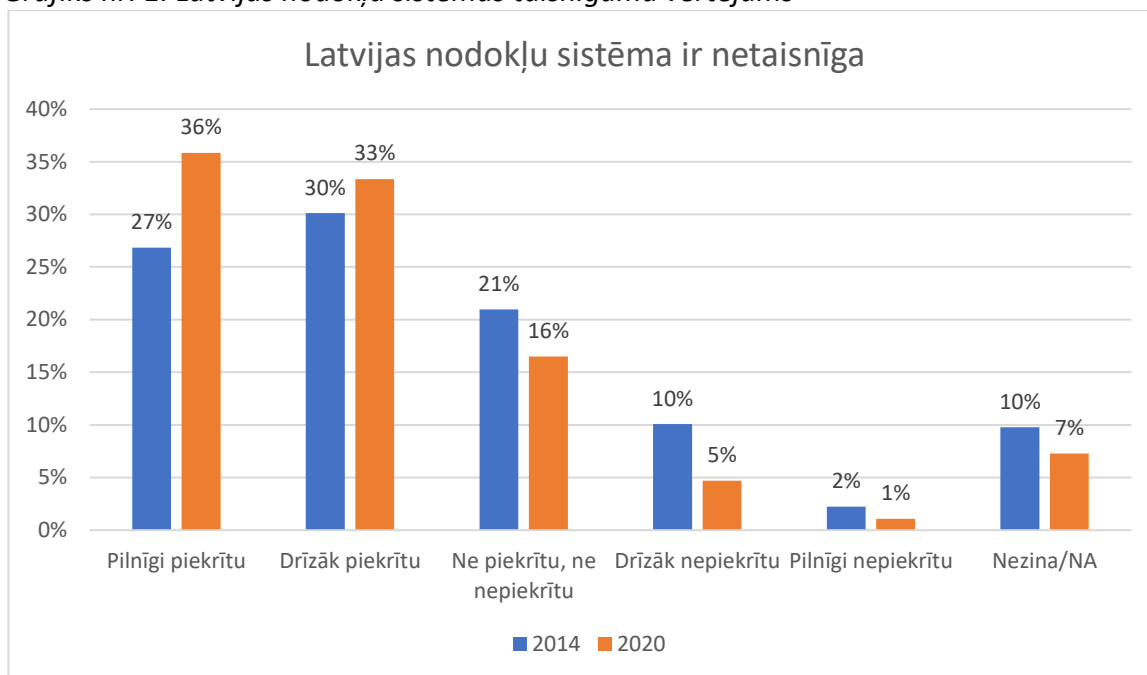
Salīdzinot ar 2014. gadu, ir ievērojami palielinājies to iedzīvotāju skaits, kuri nodokļu sistēmu uzskata par netaisnīgu (sk. Grafiku nr. 1). Ja 2014. gadā tā uzskatīja puse Latvijas iedzīvotāju, tad 2020. gadā tā domā divi no trim iedzīvotājiem. Uz pusi samazinājies to īpatsvars, kuri tam nepiekrīt: ja 2014. gadā tādu bija 12%, tad pērn tā uzskatīja vien 6% aptaujāto.

² European Commission, Brussels (2016). Eurobarometer 79.2 (2013). *GESIS Data Archive, Cologne*. ZA5688 Data file Version 6.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.12577>.

³ European Commission, Brussels (2021). Eurobarometer 92.1 (2019). *GESIS Data Archive, Cologne*. ZA7579 Data file Version 3.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13716>.

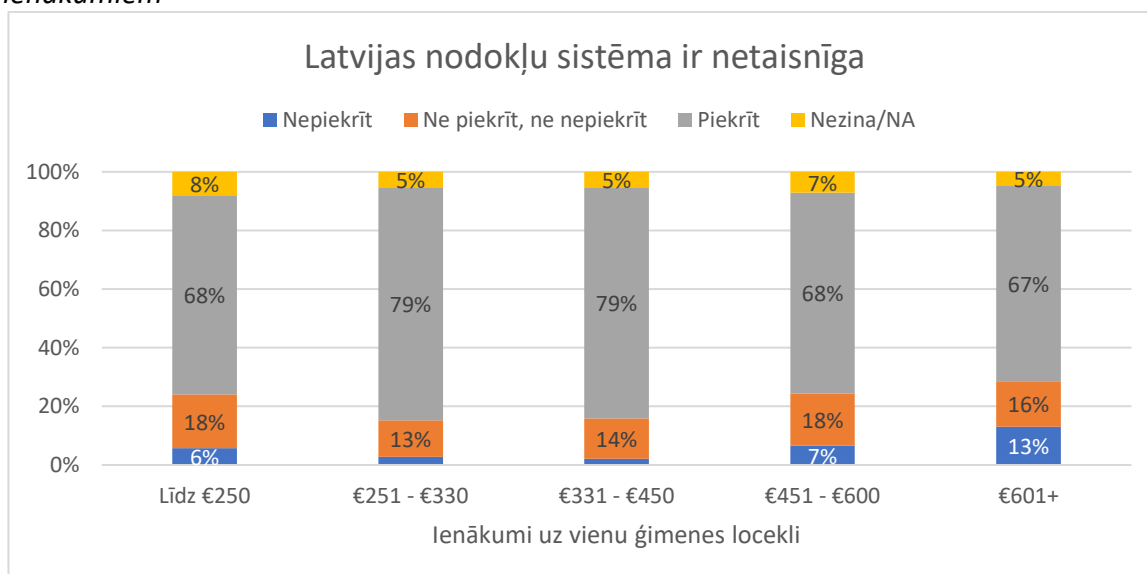
⁴ Letki, Natalia. (2015). Public Goods through Private Eyes Dataset. Warsaw: University of Warsaw. Pateicamies Intai Mierīgai par datu kopu.

Grafiks nr. 1. Latvijas nodokļu sistēmas taisnīguma vērtējums

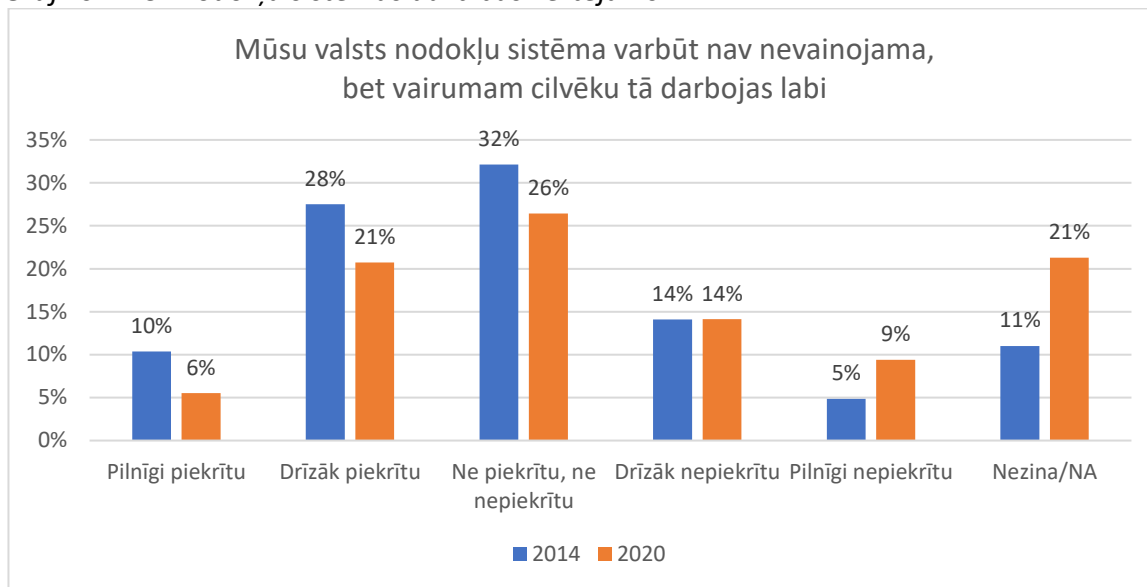
2020. gada aptaujā jaunieši būtiski retāk uzskata, ka nodokļu sistēma ir netaisnīga, nekā iedzīvotāji pārējās sabiedrības grupās. Vien aptuveni puse jauniešu piekrīt, ka nodokļu sistēma ir netaisnīga, turpretī pārējā sabiedrībā šādu iedzīvotāju īpatsvars ir ap 70%. Jāņem vērā, ka līdzīga tendence novērojama arī 2014. gada aptaujā. Tādējādi tas liecina nevis par atšķirīgu vērtējumu starp dažādām paaudzēm, bet gan par konkrētas vecuma kohortas noturīgām īpatnībām. Savukārt attiecībā uz ienākumiem, novērojams, ka vidusslānis daudz biežāk nodokļu sistēmu uzskata par netaisnīgu (sk. Grafiku nr. 2).

Grafiks nr. 2. Nodokļu sistēmas taisnīguma vērtējums atkarībā no respondenta ģimenes ienākumiem

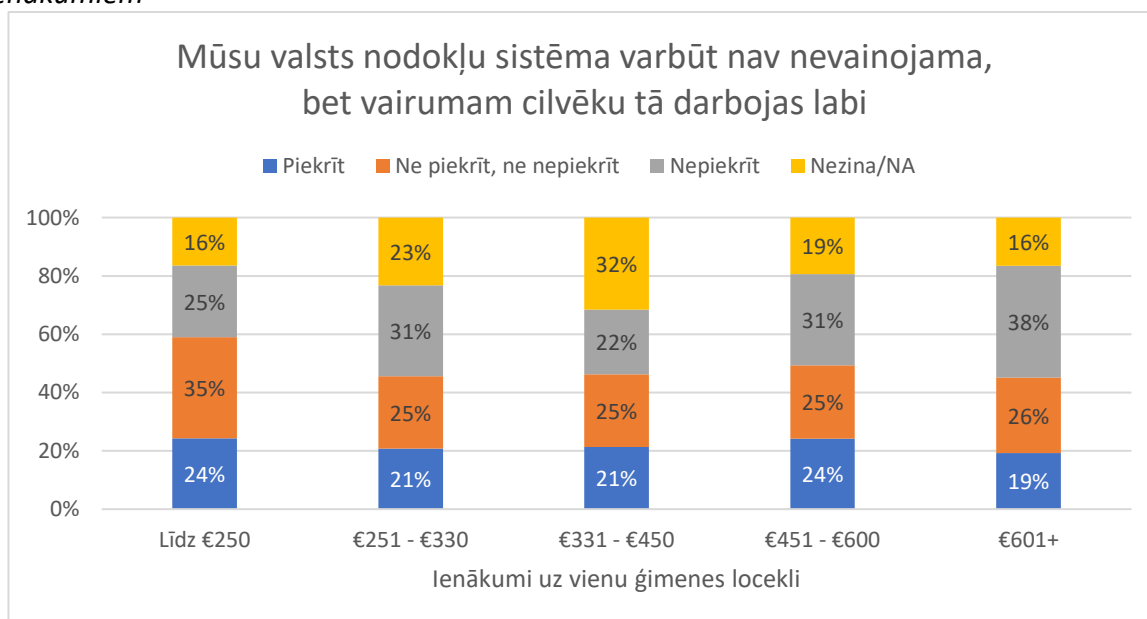
Vien 28% iedzīvotāju uzskata, ka nodokļu sistēma vairumam cilvēku darbojas labi (sk. Grafiku nr. 3). Arī šajā ziņā tas ir mazāk nekā 2014. gada aptaujā, kad tā uzskatīja 38% aptaujāto, pieaugot to skaitam, kuri tam nepiekrīt (23%) vai atturas (21%).

Grafiks nr. 3. Nodokļu sistēmas darbības vērtējums

Nodokļu nemaksāšana daudzos gadījumos nav saistīta vien ar vēlmi gūt maksimālu pašlabumu, bet gan vērtējumu par nodokļu sistēmas spēju veicināt solidaritāti. Mazturīgākie iedzīvotāji ir vismazāk kritiski pret nodokļu sistēmu, tai skaitā visretāk uzskata, ka tā nedarbotos vairuma cilvēku labā (skat. Grafiku nr. 4). Tikmēr sabiedrības vidusslānis visbiežāk par to atturas spriest, bet turīgākajā sabiedrības daļā (ienākumi virs €600 uz vienu ģimenes locekli) 38% nepiekrīt, ka nodokļu sistēma darbotos vairums cilvēku labā.

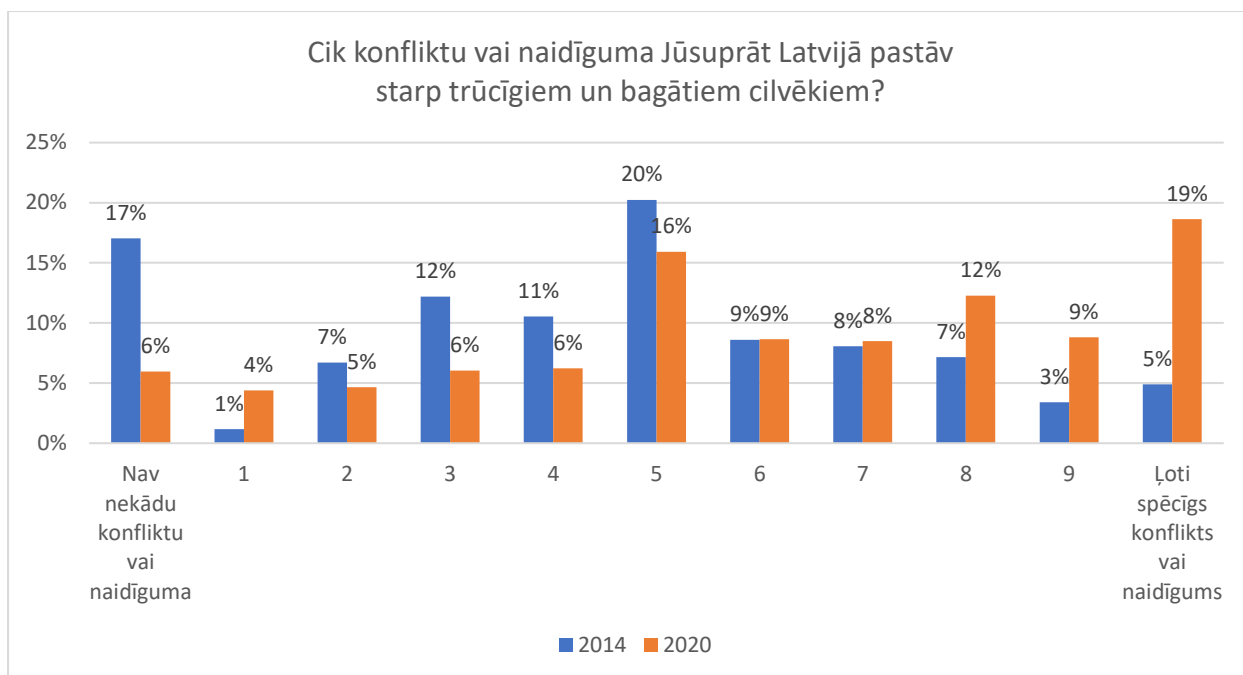
Grafiks nr. 4. Nodokļu sistēmas darbības vērtējums atkarībā no respondenta ģimenes ienākumiem

Nodokļu progresivitāte ir viens no risinājumiem nevienlīdzības mazināšanai, kas veicinātu arī vēlmi maksāt nodokļus, tāpat arī sajūta, ka nodokļu sistēma ir godīga un darbojas vairums cilvēku labā. Taču mūsu pētījuma dati norāda, ka nodokļu progresivitāti nebūtu jāsaista tikai ar darbu. Kā alternatīva progresīvajām likmēm darba algām būtu jāapsver piemērot atšķirīgus minimālās algas līmeņus darba ņēmējiem ar pamata, vidējās un augstākās izglītības diplomu (jo augstāka izglītība, jo augstāka minimālās algas likme) profesijās, kur tas ir obligāti nepieciešams darba pienākumu veikšanai (piemēram, valsts noteiktajām reglamentētajām profesijām). Ēnu ekonomiku iespējams mazināt, ja nodokļu administrēšanas iestādei ir skaidri identificējami rādītāji (piemēram, izglītība, nozare, profesija), kurus ir grūti manipulēt, kā arī vienlaicīgi saistīti ar prognozējamu minimālo ienākumu līmeni (Tonin 2013b) Pasaulē ir piemēri, kur valsts ietvaros pastāv diferencēta minimālās alga, lai tās līmenis atbilstu darba ražīgumam un mazinātu ēnu ekonomiku. Visbiežāk tā tiek noteikta tieši profesiju vai sektora ietvaros, piemēram, Bulgārijā noteikta nozaru un profesiju minimālās ienākumu likmes (Tonin 2013a), tāpat Ungārijā noteikti atšķirīgi minimālās un kvalificētās (darbs, kuram nepieciešama profesionālā kvalifikācija) algas līmeņa zemākie sliekšņi (Grimshaw, Bosch, un Rubery 2014). Alternatīva iespēja, kas praktizēta arī Latvijā ir nozaru vienošanās par minimālās algas līmeni, taču tā ne vienmēr ir iespējama katras nozares specifisko īpatnību dēļ un pilnībā nespēj aizvietot valsts regulējumu minimālo algas līmeņu noteikšanā (Garnero, Kampelmann, un Rycx 2015).

Diferencēta minimālā alga dotu darba ņēmējiem t.s. kaulēšanās spēku (*bargaining power*), kā arī tas stimulētu apgūt prasmes un veicinātu darba ražīguma pieaugumu (Gerritsen un Jacobs 2020). No otras puses, minimālās algas likmes sasaistīšana ar izglītības līmeni ir attaisnojama arī ar faktu, ka tās iegūšanā ir izmantota publiskā infrastruktūra (valsts apmaksāta profesionālā un augstākā izglītība, bibliotēkas utt.). Tāpat augstāka minimālā alga kompensē negūto peļņu par tiem gadiem, kurus izglītību ieguvušie pavadījuši pilnībā vai daļēji ārpus darba tirgus, kamēr absolvēja izglītības iestādi. Tas arī mazinātu satraucošo tendenci, ka sabiedrībā ir būtiski palielinājies to iedzīvotāju skaits, kuri uzskata, ka pastāv ļoti naidīgas attiecības starp nabagajiem un bagātajiem (skat. Grafiku nr. 5). Ja 2014. gadā visbiežāk iedzīvotāji uzskatīja, ka nepastāv nekādu konfliktu vai naidīguma, vai arī skalā no 0-10 izvēlējās precīzi vidējo vērtību (5), tad 2020. gadā visbiežāk (19% gadījumu jeb vidēji katrs piektais) aptaujātais uzskatīja, ka pastāv ļoti spēcīgs konflikts vai naidīgums starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem.

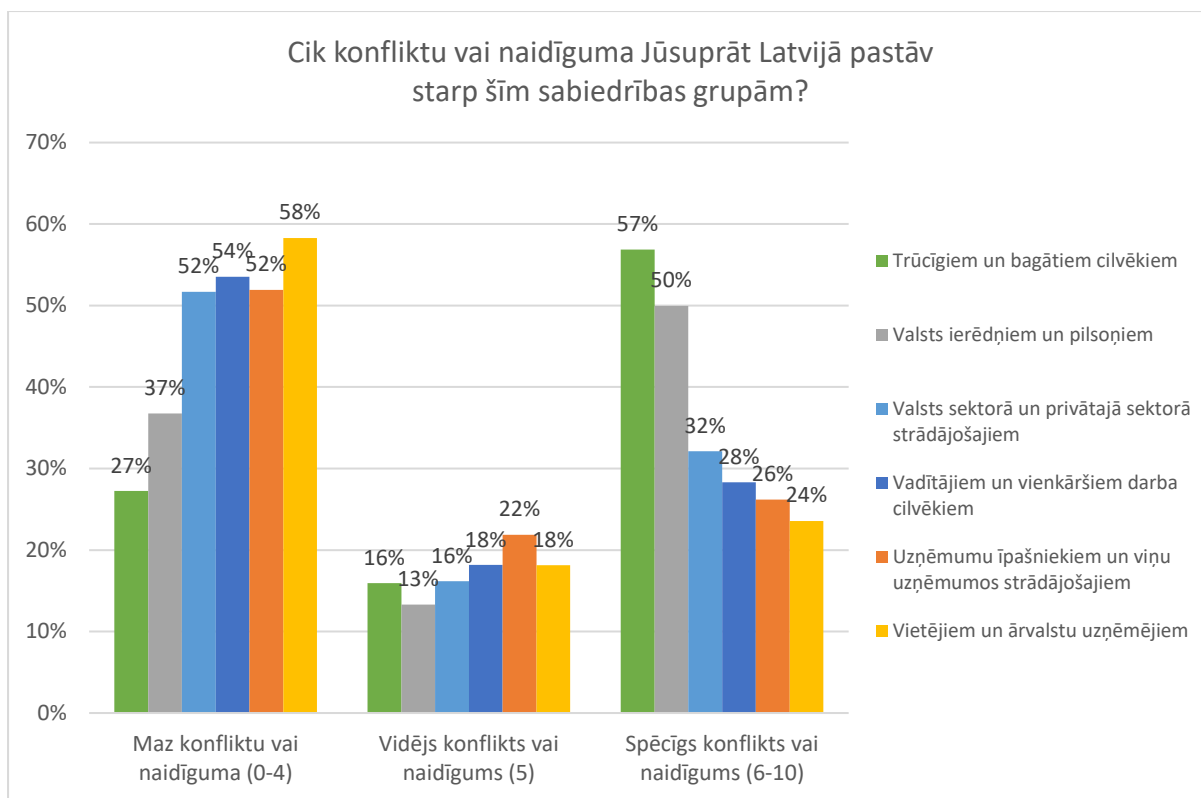
Grafiks nr. 5. Uztvere par naidīgumu starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem Latvijā

Novērtējums turklāt nav atkarīgs no ienākumu līmeņa ģimenē vai ienākumu gūšanas ēnu ekonomikā; būtiski biežāk naidīgumu izjūt Rīgā dzīvojošie, kā arī latvieši un iedzīvotāji ar pamatizglītību. Tieši latviešu vidū izteikti liela iedzīvotāju daļa uzskata, ka pastāv ļoti spēcīgs konflikts vai naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem. Latviešu vidū tādu ir 21%, savukārt cittautiešu vidū – vien 14%. Tāpat novērojamas būtiskas reģionālās atšķirības: Rīgā dziļu naidīgumu starp bagātajiem un trūcīgajiem saskata 30% iedzīvotāju, Vidzemē – 24%, bet citur Latvijā ne vairāk kā 14% iedzīvotāju.

Naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem sabiedrības vērtējumā ir visbiežāk novērotais salīdzinājumā ar citām sociālajām grupām (skat. Grafiku nr. 6). Līdzvērtīgi augsts iedzīvotāju īpatsvars – vairāk nekā puse – saskata spēcīgu konfliktu vai naidīgumu vien starp valsts ierēdņiem un pilsoņiem. Starp citām sabiedrības grupām spēcīgu konfliktu vai naidīgumu saskata mazāk nekā trešdaļa iedzīvotāju

Grafiks nr. 6. Naidīguma uztvere starp dažādām sabiedrības grupām Latvijā

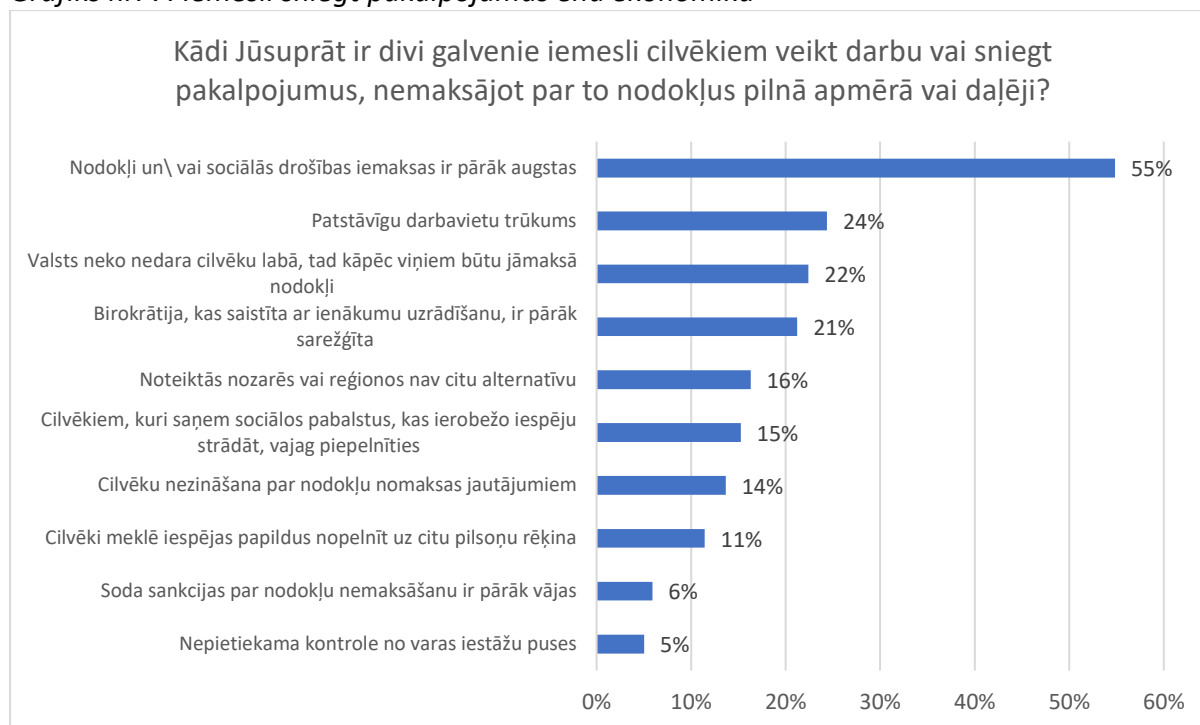

Kopumā ņemot, sabiedrības neapmierinātība ar nodokļu sistēmu un nevienlīdzību ir pieaugusi. It īpaši negatīvi noskaņoti ir iedzīvotāji, kuri pēc ienākumu līmeņa būtu raksturojami kā Latvijas vidusslānis. Tāpēc nākamajā apakšnodaļā, kurā analizēti ēnu ekonomikas avoti, īpaša uzmanība pievērsta tieši vidusslāņa attieksmei jeb ienākumu līmenim ģimenē, lai konstatētu, kā tie saistīti ar dažādiem faktoriem, kas ietekmē ēnu ekonomikas apjomu.

Ēnu ekonomikas avoti

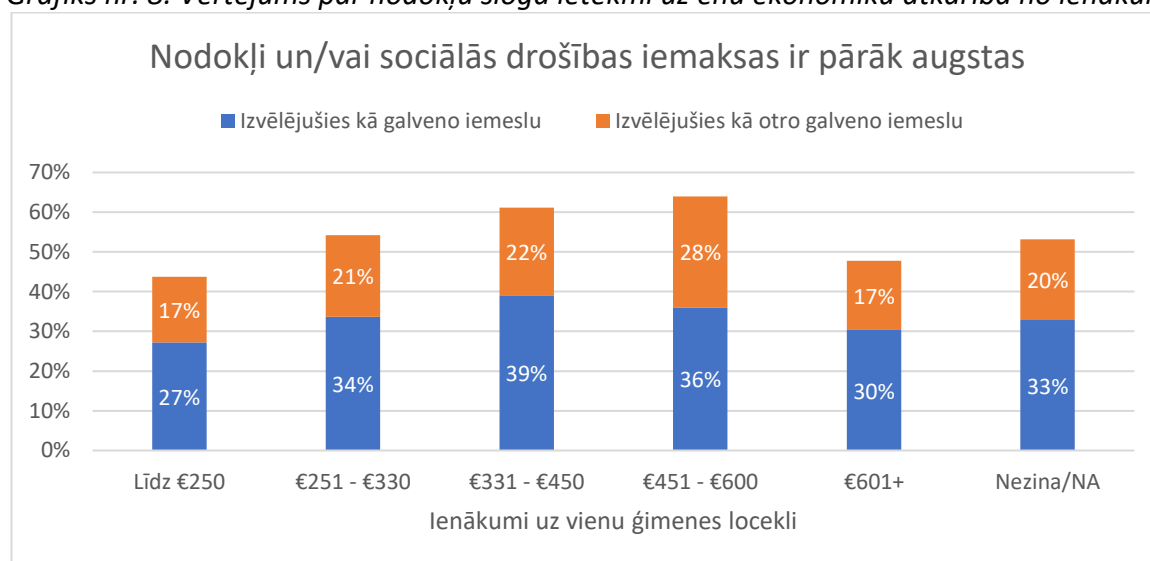
Pārāk augstie nodokļi ir aptaujāto visbiežāk minētais iemesls, kas, viņuprāt, mudina cilvēkiem veikt darbu vai sniegt pakalpojumus, nemaksājot par to nodokļus pilnā apmērā vai daļēji (skat. Grafiku nr. 7). Darbvietu trūkums, sabiedriskā labuma kvalitāte no nodokļu naudas, kā arī pastāvošā birokrātija ir nākamie populārākie iemesli. Citiem vārdiem, sabiedrībā pastāv uzskats, ka nodokļu nemaksāšana galvenokārt saistīta ar strukturālajiem faktoriem. Tikai katrs desmitais norādījis, ka izvairīšanās no nodokļu nomaksas varētu būt saistīta ar vēlmi iedzīvoties uz citu pilsoņu rēķina.

Grafiks nr. 7. Iemesli sniegt pakalpojumus ēnu ekonomikā

Pārāk augstus nodokļus, kāpēc netiek maksāti nodokļi, ievērojami biežāk min Latgalē dzīvojošie. Kamēr pārējā Latvijas teritorijā šo iemeslu ir minējuši aptuveni 50% respondentu, Latgalē to īpatsvars ir teju 80% jeb četri no katriem pieciem aptaujātajiem.⁵ Tāpat nodokļu slogs būtiski biežāk satrauc tos, kuri saņem vidējus ienākumus. Proti, ģimenēs, kur ienākumu līmenis uz vienu cilvēku ir 330-600 eiro, pārāk augstos nodokļus kā iemeslu nedeklarētai darbībai min 60% aptaujāto, savukārt pārējās ienākumu grupās to īpatsvars svārstās no 44%-54%.

Grafiks nr. 8. Vērtējums par nodokļu sloga ietekmi uz ēnu ekonomiku atkarībā no ienākumiem

⁵ Tam nav saistības ar Latgalē dzīvojošo respondentu labklājību – kontrolējot atbildes pēc ienākumu līmeņa (kā arī iegūtās izglītības, tautības, ēnu ekonomikā nodarbināto īpatsvara un dzimuma), atšķirība starp Latgali un pārējiem reģioniem saglabājas statistiski nozīmīga ($p < 0.001$).

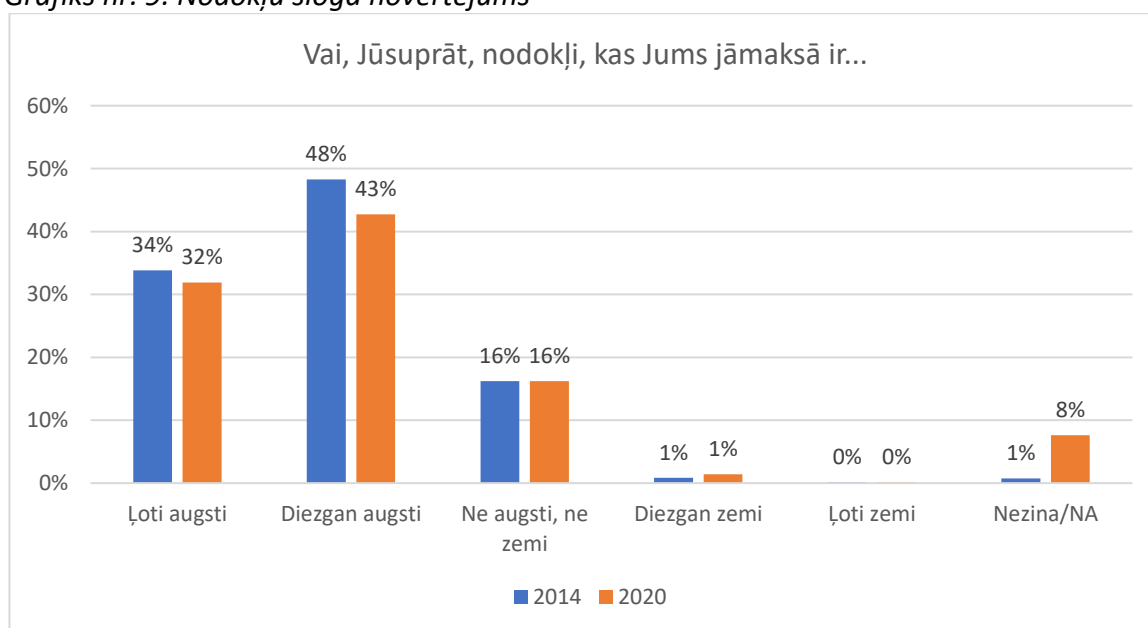
Savukārt patstāvīgu darbavietu trūkumu kā iemeslu nedeklarētai nodarbinātībai daudz biežāk min iedzīvotāji ar pamatizglītību, kā arī respondenti Latgalē un Vidzemē. Tajā pašā laikā tieši Rīgā dzīvojošie daudz biežāk uzskata, ka valsts neko nedara cilvēku labā, tāpēc cilvēki veic darbu vai sniedz pakalpojumus, par to pilnā apmērā vai daļēji nemaksājot nodokļus. Rīgā tā uzskata 30% aptaujāto, Zemgalē tā atbildēja katrs ceturtais (24%), bet citviet Latvijā vidēji 16% iedzīvotāju.

Nodokļu slogs darba ņēmējiem

Ņemot vērā, ka pētījuma mērķis ir apzināt iemeslus, kāpēc fiziskās personas izvairās no labprātīgas nodokļu maksāšanas un no iesaistīšanās sociālās apdrošināšanas sistēmā, šajā apakšnodaļā padziļināti skatīti jautājumu par nodokļu slogu darba ņēmējiem, kuri strādā dažādos atšķirīgos nodokļu režīmos. Šādā veidā mēģināts identificēt, vai pastāv atšķirīga attieksme pret ēnu ekonomiku atkarībā no tā, vai indivīds strādā algotu darbu parastā uzņēmumā (vispārējā nodokļu režīmā) vai mikrouzņēmumā (nodokļi tiek maksāti no apgrozījuma), strādā kā pašnodarbinātais vai saņem autoratlīdzību maksājumus.

Kā jau iepriekš minēts, visbiežāk Latvijas iedzīvotāji ēnu ekonomikas eksistenci pamato ar nodokļu slogu jeb pārāk augstiem nodokļiem. Līdzīgi, iedzīvotāji uzskata arī, ka viņu personīgais nodokļu slogs ir relatīvi augsts (skat. Grafiku nr. 9). Lielākā daļa (43%) teic, ka nodokļi, kas pašam jāmaksā, ir diezgan augsti, bet vēl 32% uzskata, ka nodokļi ir ļoti augsti. Kaut kopskaitā ir samazinājies iedzīvotāju īpatsvars, kas maksājamo nodokļu masu uzskata par diezgan vai ļoti augstiem, nemainīgs salīdzinājumā ar 2014. gadu palicis to iedzīvotāju īpatsvars (16%), kas nodokļus uzskata par optimāliem (t.i., izvēlējušies atbildi “ne augsti, ne zemi”).

Grafiks nr. 9. Nodokļu sloga novērtējums

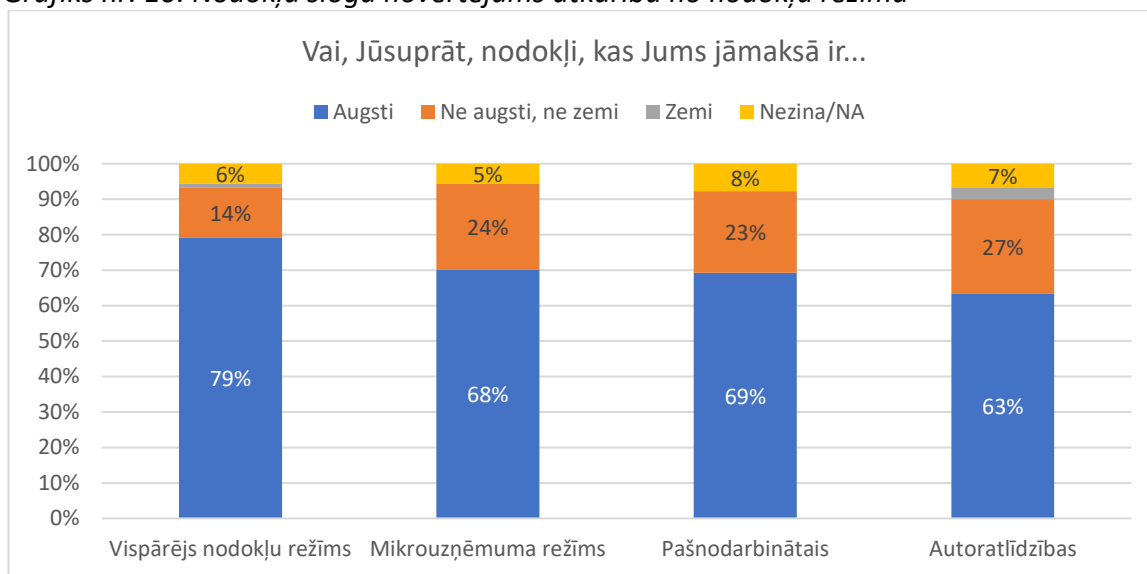

Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

Visbiežāk nodokļu slogu par pārmērīgi smagu uzskata vispārējā nodokļu režīmā strādājošie (skat. Grafiku nr. 10). Savukārt salīdzinoši retāk tā uzskata citos nodokļu režīmos

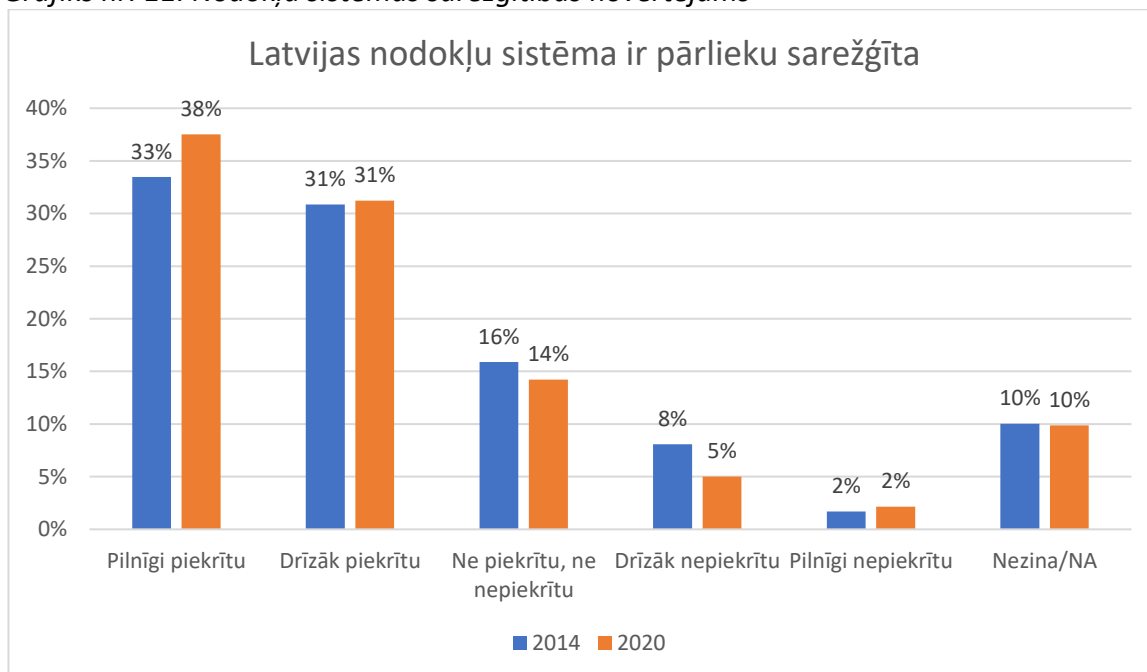
strādājošie. Tas izskaidrojams ar faktu, ka alternatīvajos nodokļu režīmos nodokļu slogs ir zemāks – tas arī attiecīgi atspoguļojas respondentu vērtējumā par nodokļu slogu.

Grafiks nr. 10. Nodokļu sloga novērtējums atkarībā no nodokļu režīma

Lielākā daļa iedzīvotāju arī uzskata, ka nodokļu sistēma ir pārlietu sarežģīta (skat. Grafiku nr. 11). Tā domā divi no trim Latvijas iedzīvotājiem, un tas būtiski neatšķiras no 2014. gada aptaujas rezultātiem.

Grafiks nr. 11. Nodokļu sistēmas sarežģītības novērtējums

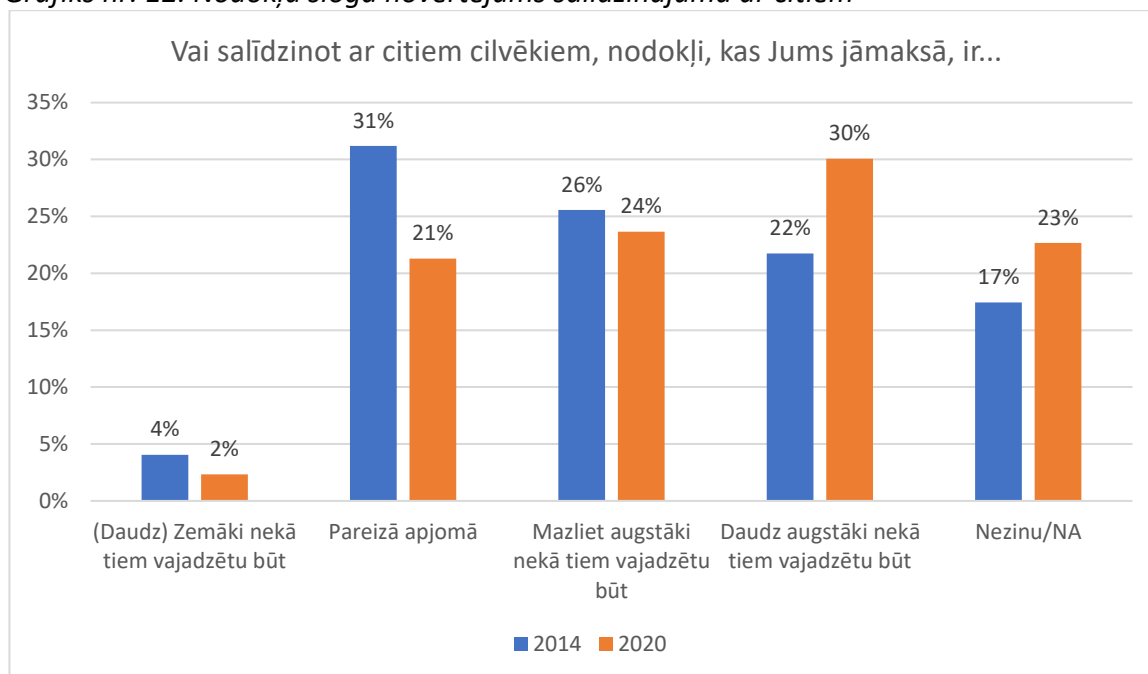

Visretāk nodokļu sistēmu par sarežģītu uzskata autoratlīdzību saņēmēji un mikrouzņēmumu nodokļu režīmā strādājošie (61%), kamēr vispārējā nodokļu režīmā (darba alga parastā uzņēmumā) strādājošo vidū tā uzskata teju trīs no četriem (71%) aptaujātajiem.

Viskritiskāk noskaņoti ir pašnodarbinātie: to vidū četri no pieciem (80%) uzskata, ka Latvijas nodokļu sistēma ir pārlietu sarežģīta.

Alternatīvi nodokļu režīmi un citas iespējas, kuras piedāvā būtiski zemākas nodokļu likmes, pavēl iedzīvotājus tās izmantot jeb maksāt mazāk – ja jau tas ir legāli iespējams. Taču tas vienlaicīgi rada būtisku negatīvu efektu – tie, kuri nespēj, nevar vai nevēlas šādi optimizēt nodokļus, kopumā nodokļu sistēmu saskatīs kā netaisnīgu. Arī aptaujas rezultāti liecina, ka sabiedrībā ir samazinājies to iedzīvotāju skaits, kuri uzskata, ka nodokļu slogs, salīdzinājumā ar citiem cilvēkiem, ir pareizā apjomā (skat. Grafiku nr. 12). Vienlaicīgi ir palielinājies to iedzīvotāju īpatsvars, kuri uzskata, ka nodokļu slogs salīdzinājumā ar citiem ir daudz augstāks nekā tam vajadzētu būt. Tomēr visbiežāk – katrs trešais – aptaujātais atturējies par to spriest (2014. gadā tāds bija vien katrs piektais aptaujātais). Atturēšanās īpaši raksturīga jauniešiem (18-24 gadus veciem), no kuriem atbildēt atteicās tuvu pusei no aptaujātajiem.

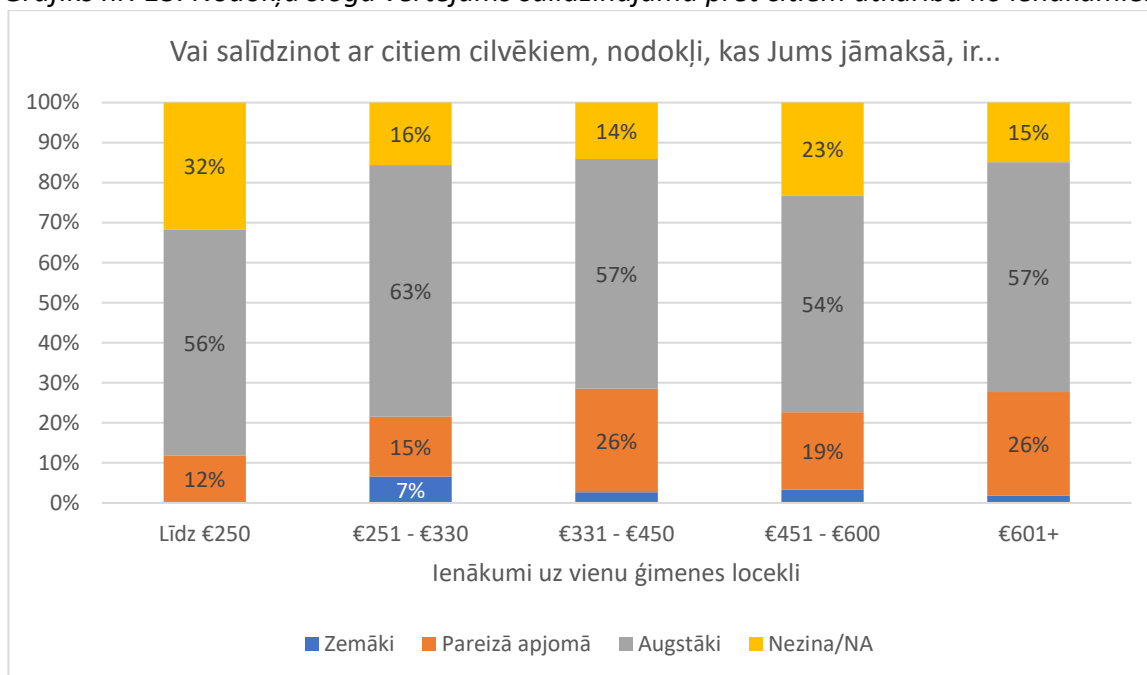
Grafiks nr. 12. Nodokļu sloga novērtējums salīdzinājumā ar citiem

Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

Respondentu atbildes liecina, ka sabiedrībā nav jūtams nodokļu progresivitātes princips (skat. Grafiku nr. 13). Proti, visbiežāk nodokļus par pārāk augstiem salīdzinājumā ar citiem uzskata indivīdi, kuru ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir no 251-330 eiro.

Grafiks nr. 13. Nodokļu sloga vērtējums salīdzinājumā pret citiem atkarībā no ienākumiem

Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

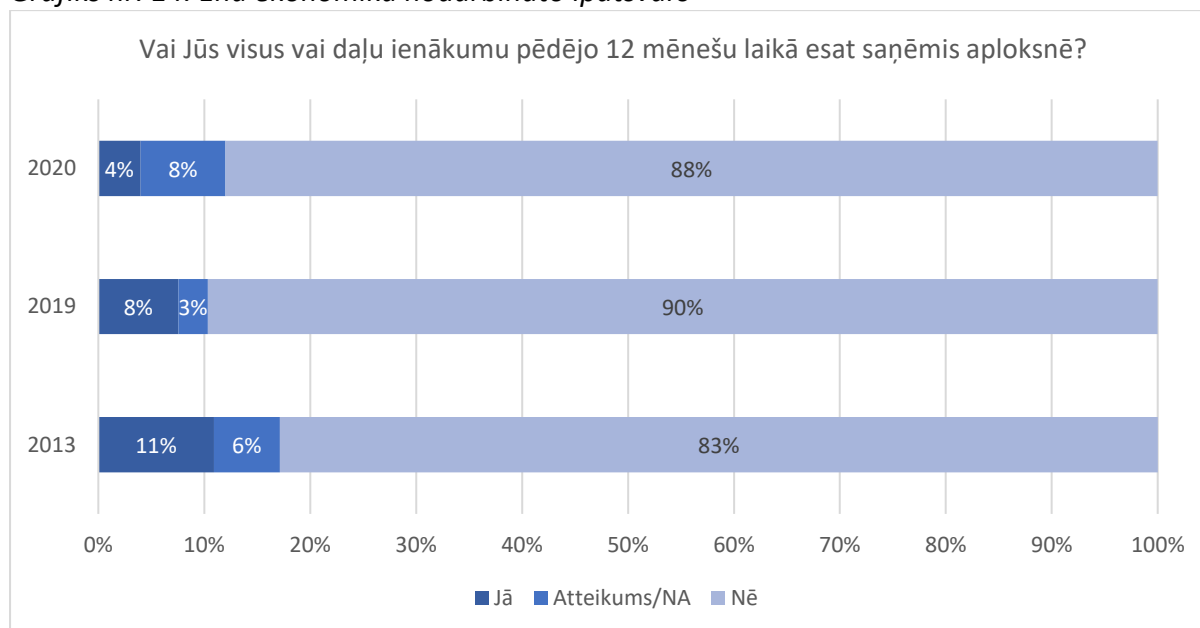
Tiesa, 7% aptaujāto šajā ienākumu grupā uzskata, ka viņu maksājamo nodokļu slogs ir zemāks nekā pārējiem, bet vien 15% uzskata, ka tie ir pareizā apjomā. Savukārt bagātākajā sabiedrības daļā tā domā katrs ceturtais (26%) aptaujāto.

Ēnu ekonomikas apjoms

Lai noskaidrotu cik liela iedzīvotāju daļa gūst peļņu no nodarbinātības, par ko neziņo valsts iestādēm un nenomaksā nodokļus, aptaujātajiem tika uzdoti divi jautājumi. Pirmkārt, respondentiem vaicāts, vai un cik lielu ienākumu daļu pēdējo 12 mēnešu laikā ir saņēmta aploksnē. Otrkārt, tāpat visiem respondentiem vaicāts, vai pēdējo 12 mēnešu laikā gūti papildus ienākumi blakus patstāvīgajam darbam, par to nesamaksājot nodokļus (par to neziņojot nodokļu vai sociālās apdrošināšanas iestādēm).

Saskaņā ar aptaujas datiem, vairums strādājošo respondentu (88%) nesaņem algu aploksnē (skat. Grafiku nr. 14). Vien 4% no respondentiem atbildēja apstiprinoši, aptuveni tikpat liels īpatsvars (6%) atteicās atbildēt uz šo jautājumu vai arī nesniedza atbildi. Salīdzinājumā ar iepriekšējo aptauju rezultātiem, ir novērojams būtisks ēnu ekonomikā nodarbināto īpatsvara samazinājums salīdzinājumā ar 2013. gadu, bet nav būtiskas atšķirības ar 2019. gadu, kad nepilni 90% noliedza ienākumu saņemšanu aploksnē. Tajā pašā laikā ir samazinājies apstiprinošo atbilžu skaits, pieaugot to respondentu īpatsvaram, kuri attiekušies vai nav atbildējuši uz šo jautājumu.

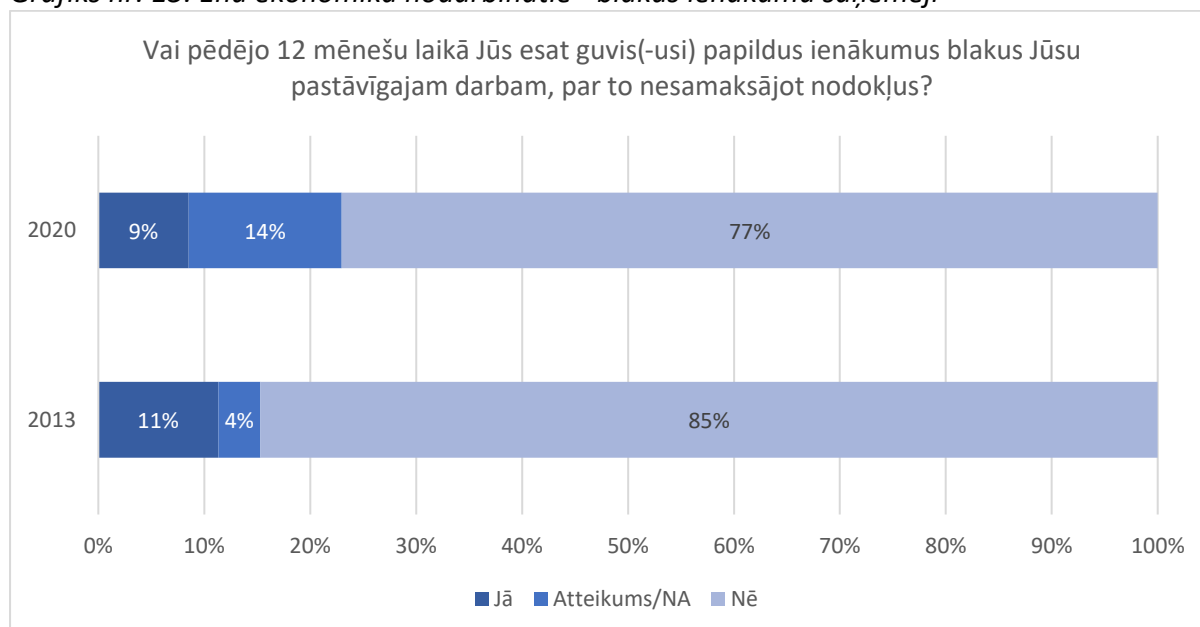
Grafiks nr. 14. Ēnu ekonomikā nodarbināto īpatsvars

Izlase: Respondenti, kuri ir nodarbināti, strādā algotu darbu.

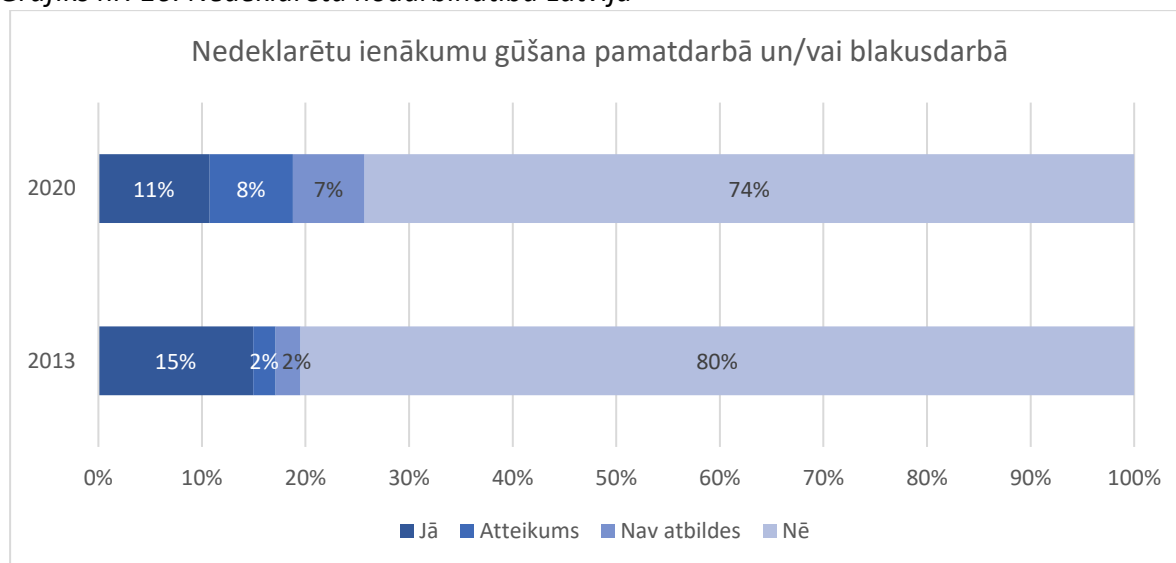
Savukārt nedeklarēti papildus ienākumi paralēli pamatdarba vietai ir 9% aptaujāto (skat. Grafiku nr. 15). Arī šajā jautājumā liela daļa respondentu (kopumā gandrīz 15%) vai nu atteicās atbildēt, vai arī nesniedza atbildi uz jautājumu. Salīdzinājumā ar 2013. gada aptauju, kurā uzdots salīdzināms jautājums

Grafiks nr. 15. Ēnu ekonomikā nodarbinātie - blakus ienākumu saņēmēji

Kopumā jebkādu ienākumu gūšanu ēnu ekonomikā – gan pamatdarbā, gan kā blakus darbu – noliedz 74% aptaujāto (skat. Grafiku nr. 16). Salīdzinājumam, 2013. gada aptaujā tādu bija 80% aptaujāto.

Grafiks nr. 16. Nedeklarēta nodarbinātība Latvijā

Visbūtiskāk palielinājies to respondentu īpatsvars, kuri atsakās vai nenorāda atbildi uz jautājumiem par nedeklarētu ienākumu gūšanu. Pērn tādu bija pavisam 15% no visu respondentu skaita, un tas ir ievērojami vairāk nekā *Eurobarometer* veiktajā aptaujā 2013. gadā, kur šādu atbilžu īpatsvars ir mazāks par 5%. Šīs atšķirības var būt izskaidrojams tiklab atšķirīgā datu ievākšanas metodē (*Eurobarometer* aptaujā jautājumus uzdeva un pierakstīja intervētājs, savukārt šī pētījuma ietvaros attiecīgos jautājumus izlasīja un aizpildīja respondenti, tās neatklājot arī intervētājam), kā arī nebūtiski, bet tomēr atšķirīgi formulētiem jautājumiem.⁶ Taču nav izslēgts, ka atturēšanās no atbildes vai tā nesniegšana daļai respondentu saistīta ar nevēlēšanos atklāt nodarbinātību vai ienākumu gūšanu no aktivitātēm ēnu ekonomikā, kas, iespējams, ir pieaugusi tieši COVID-19 pandēmijas ietekmē.

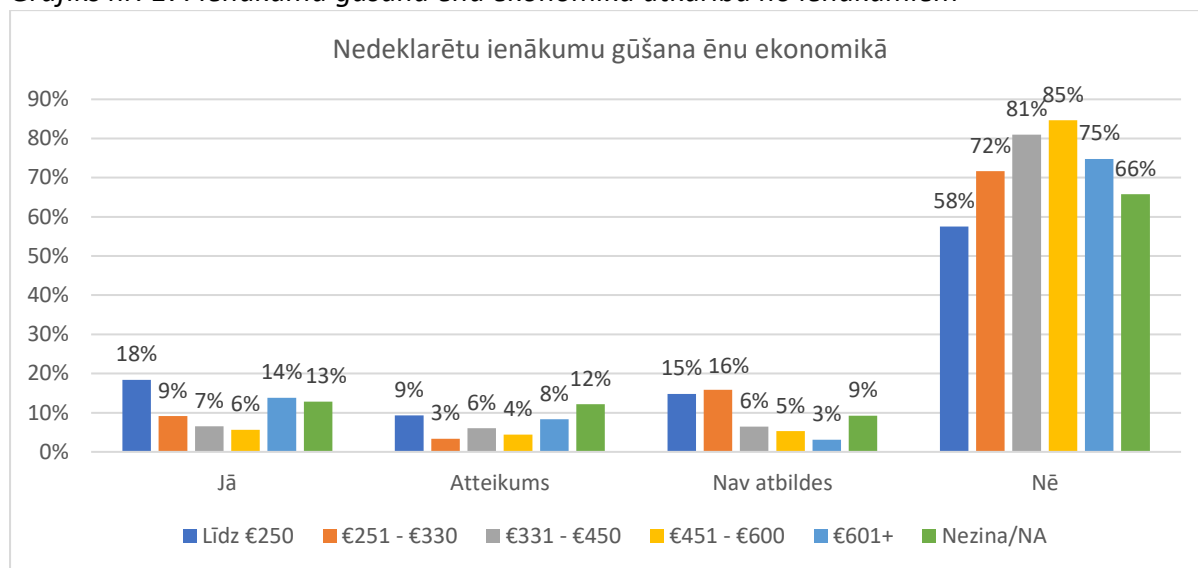
Visbiežāk atteikums saņemts to respondentu vidū, kuriem ienākumi uz vienu ģimenes locekli nepārsniedz 250 eiro (šajā grupā uz jautājumu atteicās atbildēt 8% aptaujāto), kā arī to vidū, kuriem ienākumi uz vienu ģimenes locekli pārsniedz 600 eiro (atteicās atbildēt 9%). Vienlaicīgi tieši šajās ienākumu grupās raksturīgs visaugstākais respondentu īpatsvars, kas norādījuši, ka gūst ienākumus no nodarbinātības ēnu ekonomikā (skat. Grafiku nr. 17). Tādējādi secināms, ka visbiežāk ienākumus ēnu ekonomikā gūst zemi atalgotie un augsti atalgotie indivīdi. Vienlaicīgi tas liecina, ka tieši vidusslānis Latvijā ir tā sabiedrības grupa, kas iznes uz saviem pleciem lielāko nodokļu slogu.

⁶ Aptaujas rezultāti iegūti no atbildēm uz šādiem jautājumu formulējumiem katrā no aptaujām:

2020. gada aptaujā: (1) *Vai Jūs visus vai daļu ienākumu pēdējo 12 mēnešu laikā esat saņēmis aploksnē (par to Jums vai darba devējam neziņojot nodokļu vai sociālās apdrošināšanas iestādēm)?*; (2) *Vai pēdējo 12 mēnešu laikā Jūs esat guvis(-usi) papildus ienākumus blakus Jūsu pastāvīgajam darbam, par to nesamaksājot nodokļus (par to neziņojot nodokļu vai sociālās apdrošināšanas iestādēm)?*

2013. gada aptaujā: (1) *Dažkārt darba devēji visu vai daļu algas vai samaksas (par papildu darbu, par virsstundām vai par daļu, kas ir virs likumā noteiktās minimālās darba algas) izvēlas izmaksāt skaidrā naudā, to nedeklarējot nodokļu vai sociālās apdrošināšanas iestādēs. Vai Jūsu darba devējs šādā veidā ir Jums maksājis visus ienākumus vai daļu ienākumu pēdējo 12 mēnešu laikā?* (2) *Vai pēdējo 12 mēnešu laikā Jūs esat veicis (-kusi) nedeklarētas apmaksātas aktivitātes papildus Jūsu pastāvīgajam darbam?*

Grafiks nr. 17. Ienākumu gūšana ēnu ekonomikā atkarībā no ienākumiem

Vairāk nekā pusei respondentu, kuri norādīja, ka saņem algu aploksnē, šādi ienākumi veido vairāk nekā trešdaļu no kopējiem ikmēneša ienākumiem. Tas ir aptuveni tāds pats apjoms, kā 2019. gada aptaujā, bet mazāks nekā 2013. gada aptaujā, kad pusei respondenti, kuri nodarbināti ēnu ekonomikā, nedeklarētie ienākumi veidoja vismaz pusi no kopējiem ikmēneša ienākumiem. Tas liecina, ka samazinās to iedzīvotāju īpatsvars, kuri pilnībā nodarbināti vai lielāko daļu ienākumu gūst no nedeklarēta darba, bet visizplatītākie ir gadījumi, kad nedeklarētie ienākumi veido būtisku, bet visbiežāk mazāko daļu no ikmēneša ienākumiem.

Grafiks nr. 18. Nedeklarētu ienākumu gūšanas nozare

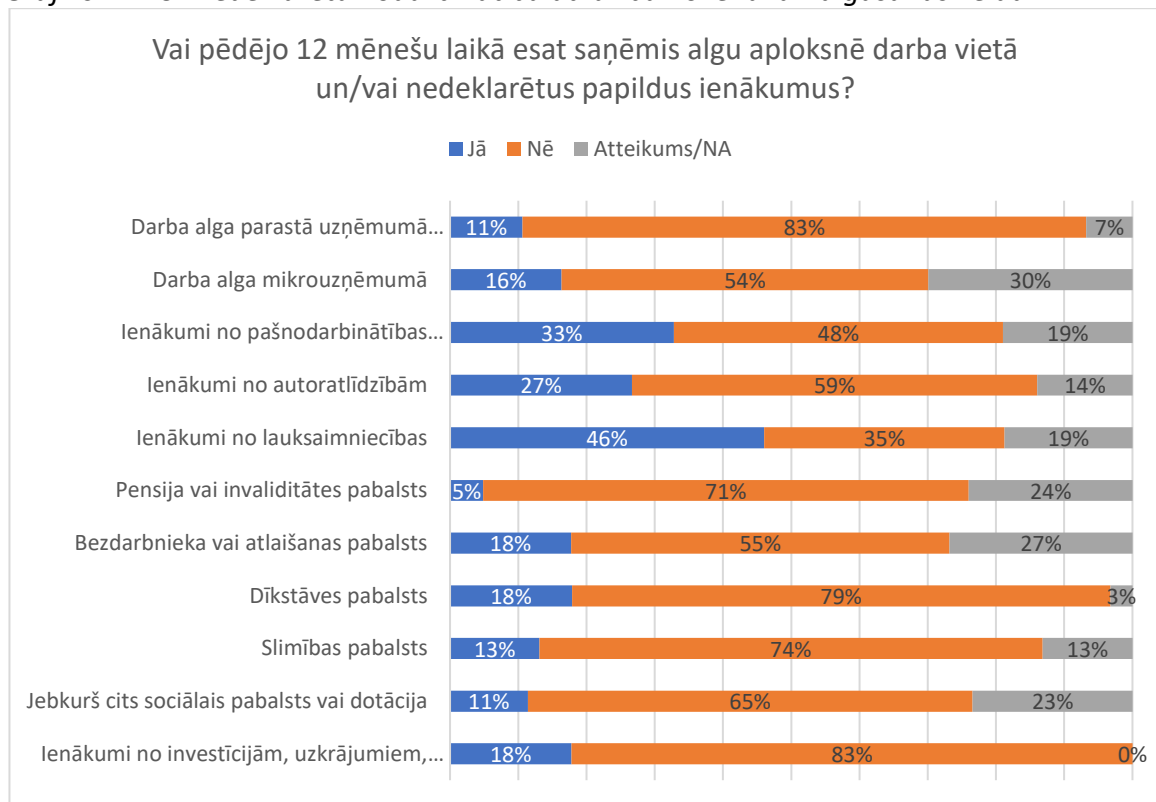

Izlase: Respondenti, kuri pēdējo 12 mēnešu laikā veikuši nedeklarētas aktivitātes (N=85)

Nedeklarēta ienākumu gūšana visbiežāk novērojama būvniecības sektorā, pārtikas preču pārdošanā (piem., lauku saimniecības produkcijas), kā arī dārzkopībā un automašīnu remontpakalpojumu sniegšanā. Pārējo pakalpojumu un preču nedeklarēta pārdošana sastopama retāk, tos atzīmējis mazāk nekā 10% respondentu, kas veic nedeklarētas aktivitātes.

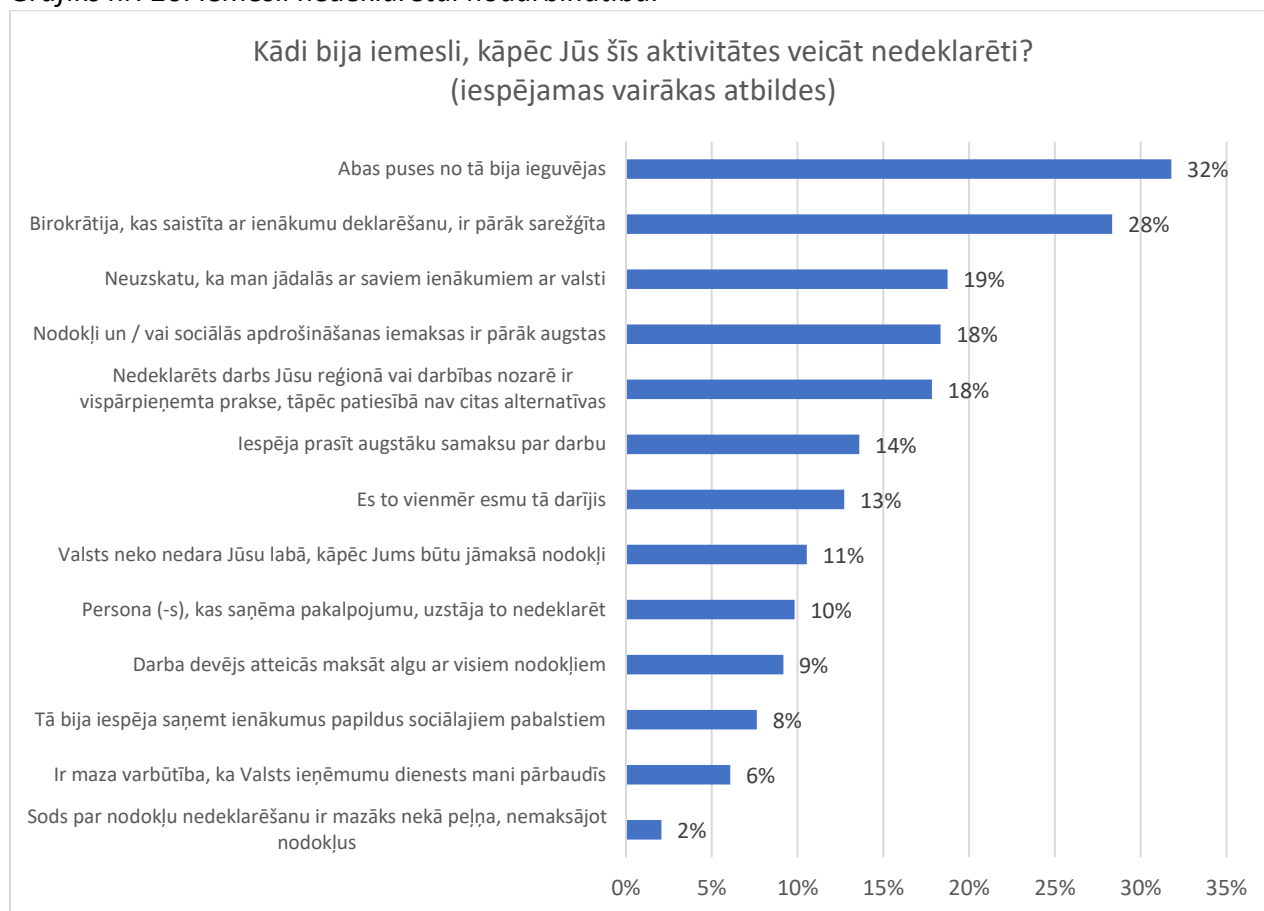
Strādājošie, kuri pēdējo 12 mēnešu laikā saņēmuši darba algu parastā uzņēmumā (vispārējā nodokļu režīmā), kā arī mikrouzņēmumos nodarbinātie relatīvi maz iesaistās ēnu ekonomikā (skat. Grafiku nr. 19). Daudz lielāks īpatsvars ir to vidū, kas gūst ienākumus no pašnodarbinātības, autoratlīdzībām un lauksaimniecības. Tas norāda, ka Latvijā ēnu ekonomiku lielā mērā balsta strukturālie faktori, kas rada t.s. "pavilkšanas stratēģijas". - alternatīvi nodokļu režīmi, kas mudina samazināt darbaspēka izmaksas uz nodokļu rēķina.

Grafiks nr. 19. Nedeklarēta nodarbinātība atkarībā no ienākumu gūšanas veida

Visbiežākie iemesli nedeklarētai nodarbinātībai minēti abpusējs izdevīgums, birokrātiskie šķēršļi un nevēlēšanās dalīties ar saviem ienākumiem ar valsti (skat. Grafiku nr. 20). Citiem vārdiem, neviens no trim faktoriem, kas nosaka iesaistīšanos ēnu ekonomikā, nedominē, kaut gan norēķinu faktori (abpusējs izdevīgums) un institucionālie faktori (birokrātija) minēti būtiski biežāk nekā vēsturiskie faktori (nevēlēšanās dalīties ar ienākumiem).

Grafiks nr. 20. Iemesli nedeklarētai nodarbinātībai

Izlase: Respondenti, kuri pēdējo 12 mēnešu laikā veikuši nedeklarētas aktivitātes (N=85)

Norēķinu faktori (abpusējs izdevīgums; iespēja prasīt augstāku samaksu par darbu) mazāk tiek minēti Vidzemē, institucionālie faktori (birokrātija; pārāk augsti nodokļi) ir vienlīdz izplatīti visos reģionos, ienākumu un vecuma grupās. Tāpat ir ar vēsturiskajiem faktoriem: uzskats, ka ar ienākumiem nav jādalās ar valsti, ir izplatīts ikvienā reģionā un sabiedrības grupā; savukārt uzskats, ka valsts neko nedara viņu labā, lai maksātu nodokļus, ir populārāks tieši darbspējīgo iedzīvotāju vidū (25-64 gadu vecumā).

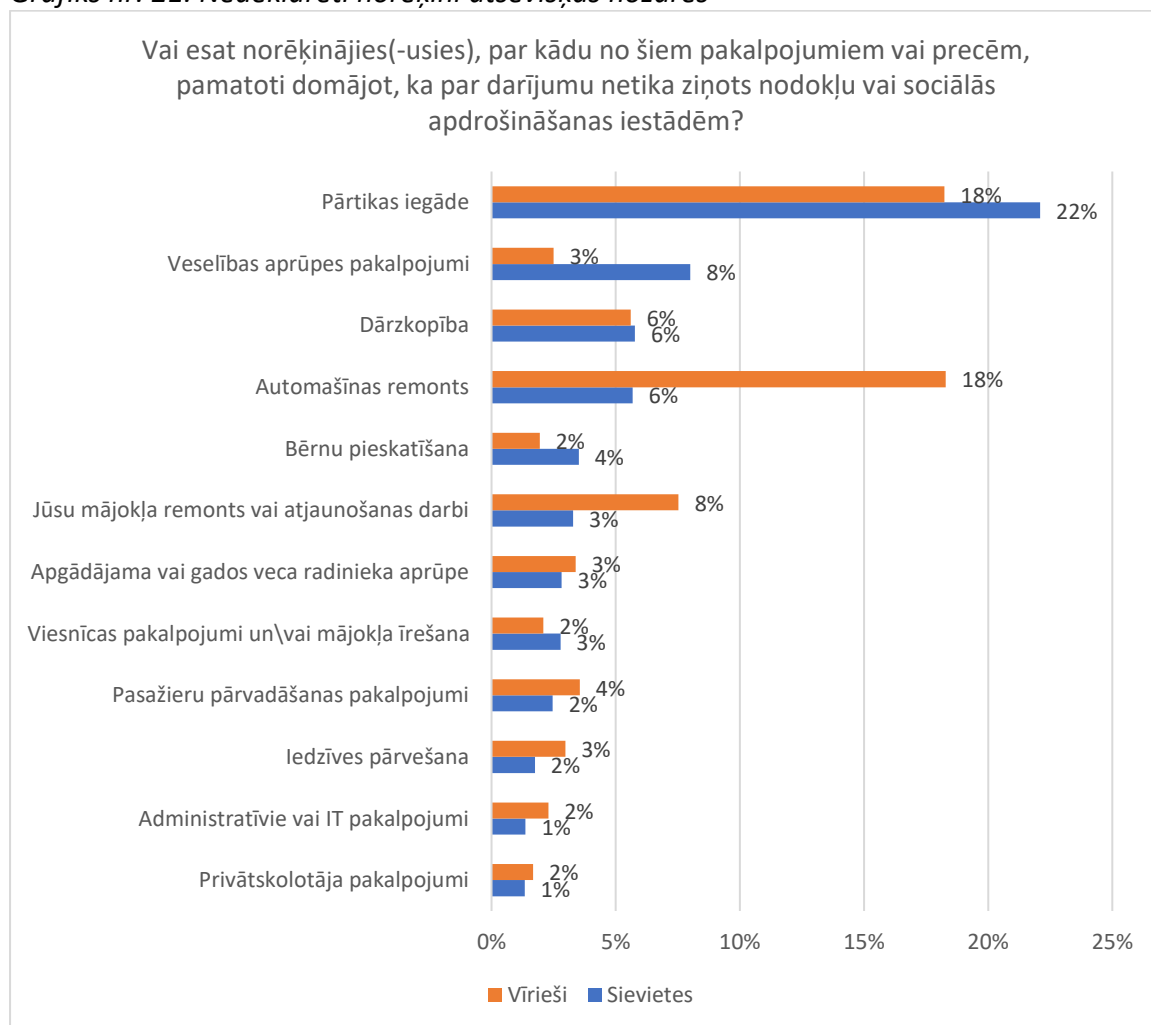
Līdz šim analizētie aptauju jautājumi liecina, ka ēnu ekonomikas pastāvēšana ir rezultāts t.s. "pavilkšanas" stratēģijām: dažādiem aspektiem, kas mudina, nevis attur piedalīties ēnu ekonomikā. Latvijas gadījumā ir iespējams runāt galvenokārt par nodokļu sistēmu, kurai raksturīgi lielāko nodokļu slogu iznest tieši vidusslānim, nodokļu progresivitātes pozitīvās sekas izjūtot tikai trūcīgākajai sabiedrības daļai. Tāpat nozīmīgi ir alternatīvie nodokļu maksāšanas režīmi (autoratlīdzības, mikrouzņēmumu nodokļa režīms), kuros atsevišķas sabiedrības grupas (trūcīgākā un bagātākā sabiedrības daļa) izmanto vai tiek pakļautas iespējai maksāt mazāku nodokļu apjomu nekā, saņemot darba algu. Tā rezultātā indivīdi vispārējā nodokļu režīmā saskata nevienlīdzīgus konkurences nosacījumus. Tas veicina neapmierinātību ar nodokļu sistēmu un nevienlīdzības sajūtu. Rezultātā, daļa vispārējā režīmā strādājošie samazina maksājamo nodokļu apjomu – visbiežāk izvēloties daļu, ne visus, ienākumus maksāt aploksnē, tādējādi tuvinot nodokļu slogu alternatīvajos nodokļu režīmos strādājošajiem.

Ēnu ekonomikas patēriņš

Tiktāl, analizējot ēnu ekonomikas apjomu, jautājums apskatīts no tajā nodarbināto skatupunkta. Taču tikpat būtiski ēnu ekonomikas apjomu ietekmē tas, cik daudz ir gatavi šādā veidā preces un pakalpojumus iegādāties. Tāpēc šajā nodaļā analizēti ēnu ekonomikas patēriņu ietekmējošie faktori.

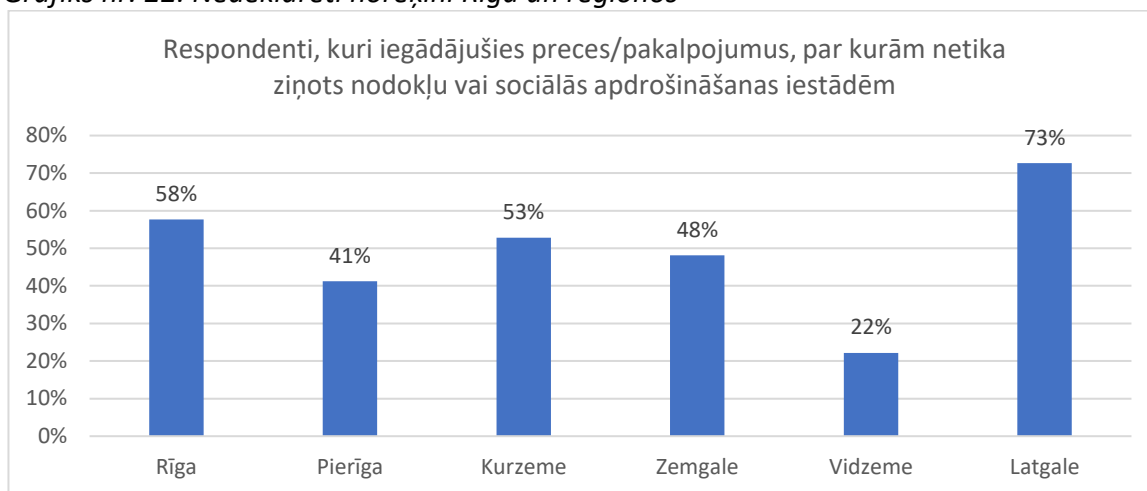
Jāuzsver, ka gandrīz puse (48%) Latvijas iedzīvotāju pēdējā gada laikā nav iegādājušies preces vai pakalpojumus, pamatoti domājot, ka par darījumu netika ziņots nodokļu vai sociālās apdrošināšanas iestādēm (skat. Grafiku nr. 21). Visbiežāk iegādāti pārtikas produkti (20%), remontēta automašīna (12%), retāk minēts mājokļa remonts vai atjaunošanas darbi (8%), kā arī dārzkopības pakalpojumi (6%). Iegādāto nedeklarēto pakalpojumu klāsts būtiski atšķiras starp vīriešiem un sievietēm. Pārtikas iegāde gan sievietēm, gan vīriešiem ir visbiežākais pirkmums ēnu ekonomikā. Savukārt otrais populārākais pakalpojums vīriešiem ir automašīnas remonts, par to nedeklarēti veicis norēķinu ir katrs piektais vīrietis. Savukārt sievietes ievērojami biežāk nekā vīrieši ēnu ekonomikā iegādājušās veselības aprūpes pakalpojumus.

Grafiks nr. 21. Nedeklarēti norēķini atsevišķās nozarēs

Visaugstākā ēnu ekonomikas aprīte ir Latgalē: tur tikai teju katrs ceturtais pēdējā gada laikā nav iegādājies preces vai pakalpojumus, par kuru visticamāk nav ziņots nodokļu iekasējošajām iestādēm (skat. Grafiku nr. 22).⁷ Pretēja situācija novērojama Vidzemē, kur, gluži otrādāk, vien katrs ceturtais iegādājies preces vai pakalpojumus, par ko visticamāk nav ziņots iestādēm.

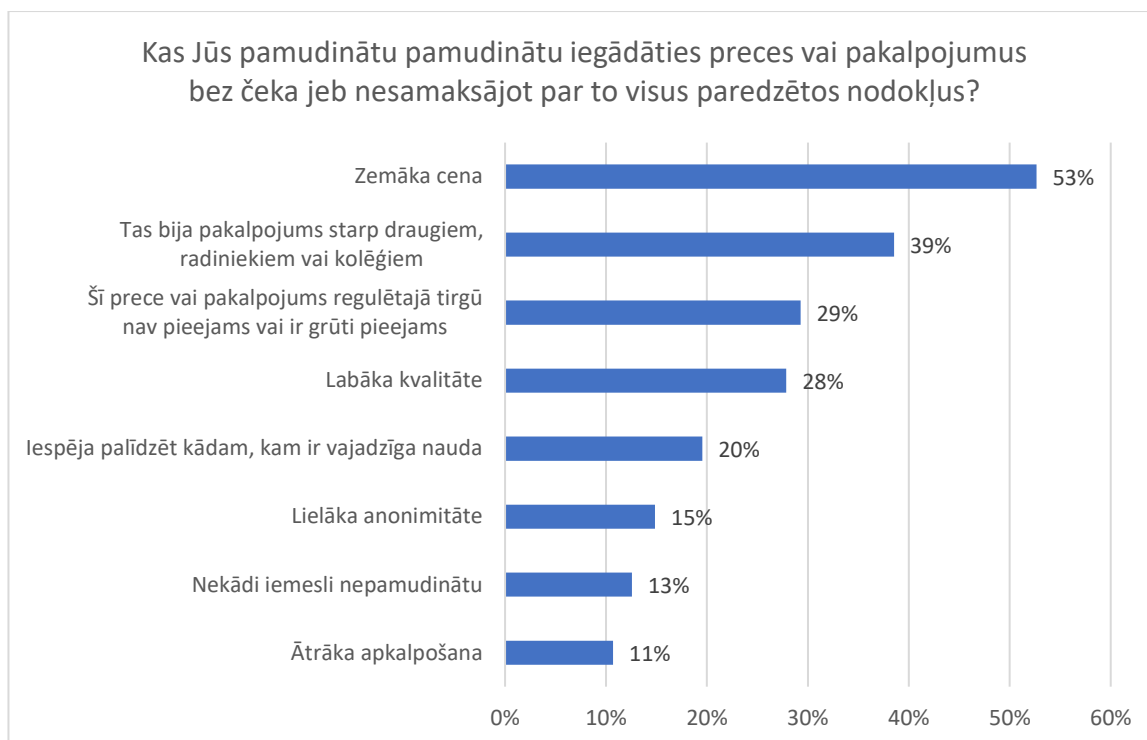
Grafiks nr. 22. Nedeklarēti norēķini Rīgā un reģionos

Visbiežākais iemesls, kas pamudinātu iegādāties preci vai pakalpojumu bez čeka jeb nesamaksājot par to visus paredzētos nodokļus, ir zemāka cena (skat. Grafiku nr. 23). Tāpat aptaujas rezultāti liecina, ka darījumus starp draugiem, radniekiem vai kolēģiem ir vairumam (39%) ir pieņemami nedeklarēt. Tam iepretim vien 13% aptaujāto pauda, ka nekādi iemesli nepamudinātu iegādāties preci ēnu ekonomikā.

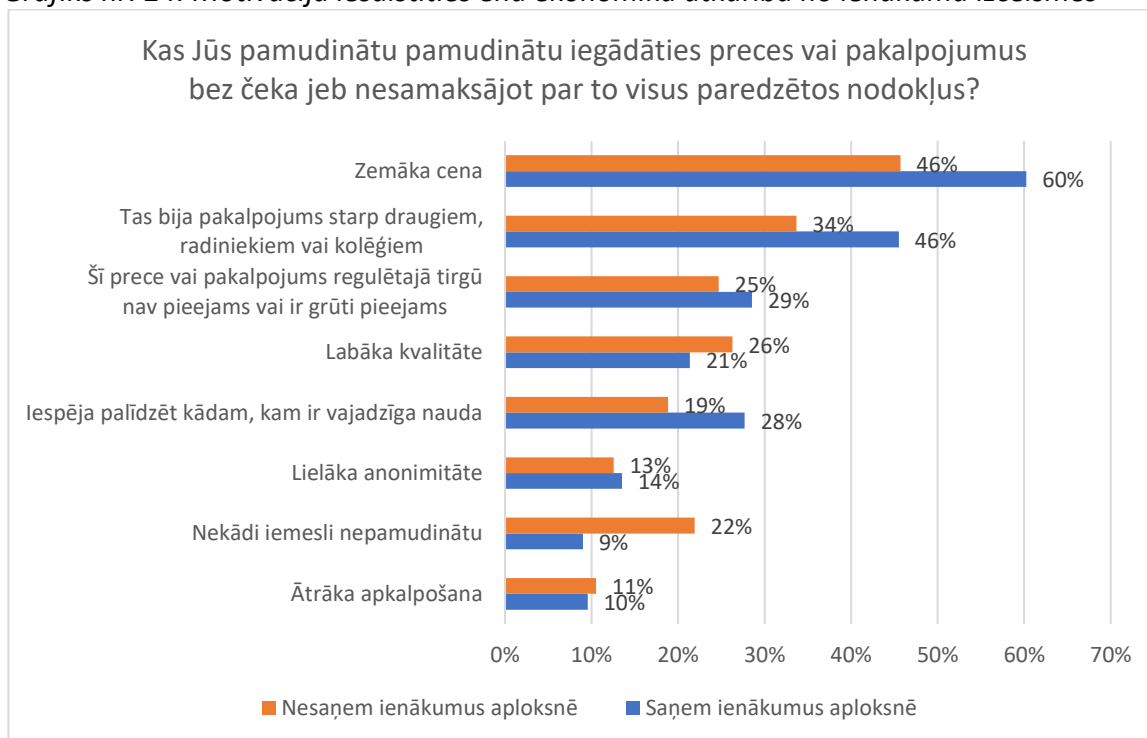
Grafiks nr. 23. Motivācija nedeklarēti iegādāties preces un pakalpojumus

⁷ Jāņem vērā, ka nedeklarētu preču iegāde var ietvert arī neformālās ekonomikas aktivitātes jeb tās, kuras ir nelikumīgas. Tas var izskaidrot, kāpēc Latgalē nedeklarēta preču/pakalpojumu iegāde, kur ir augstāka neformālās ekonomikas riski, ir augstāka nekā citos reģionos – preču iegādes gadījumā ēnu ekonomika (legāla nodarbe, kas netiek deklarēta) var būt daudz biežāk sastopama kombinācijā ar neformālo ekonomiku (nelegāla nodarbe, piemēram, cigarešu kontrabanda).

Iegādāties preces vai pakalpojumus daudz biežāk ir gatavi tie iedzīvotāji, kuri daļu vai visus ienākumus gūst ēnu ekonomikā (skat. Grafiku nr. 24). Šī iedzīvotāju grupa daudz biežāk iesaistīsies ēnu ekonomikā gan zemākas cenas dēļ, gan saņemot pakalpojumu vai preci no tuvākajiem, gan būtiski biežāk tādā veidā palīdzēs kādam, kuram vajadzīga nauda.

Grafiks nr. 24. Motivācija iesaistīties ēnu ekonomikā atkarībā no ienākumu izcelsmes

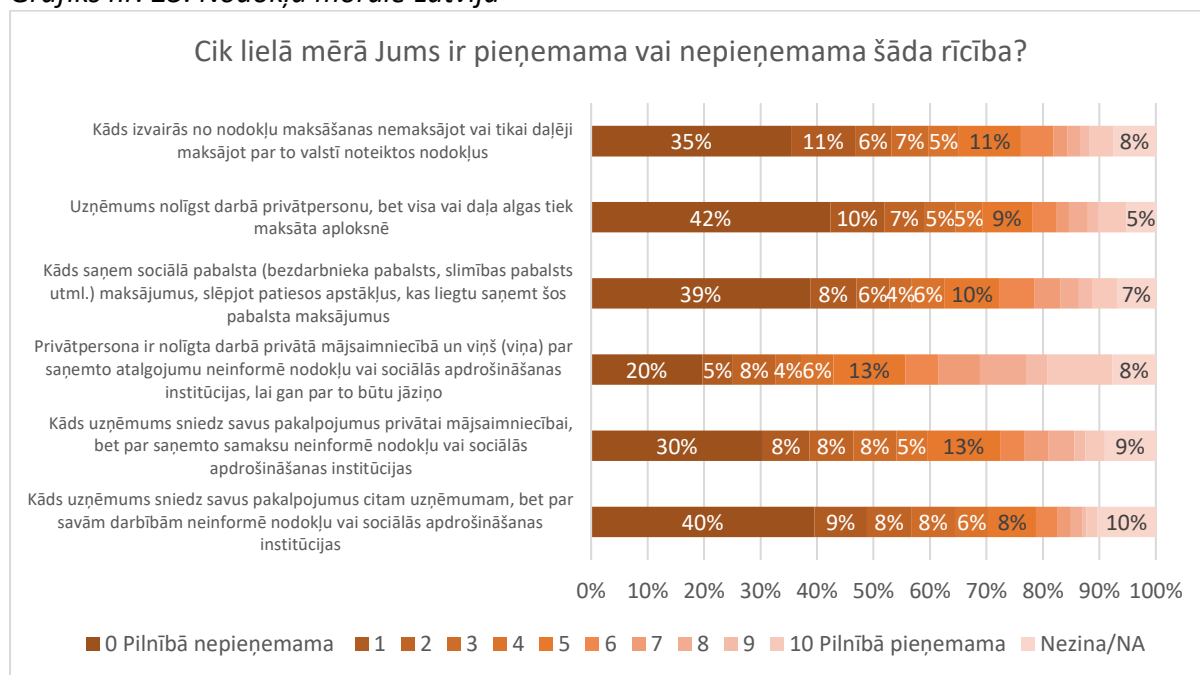
Būtiski, ka ēnu ekonomikā strādājošo vidū vien katram desmitajam (9%) nekādi iemesli nepamudinātu iegādāties preci vai pakalpojumu nedeklarēti. Tikmēr to vidū, kuri nesaņem

ienākumus no ēnu ekonomikas, šādu viedokli pauž divreiz vairāk jeb 22% aptaujāto. Tas liecina, ka ēnu ekonomika zināmā mērā ir noslēgta un pašpietiekama, kurā daudz biežāk preces un pakalpojumus iegādājas tie, kuri paši arī saņem ienākumus no šāda veida darījumiem. Tāpēc nākamā ziņojuma daļa analizē nodokļu morāli Latvijā: kādi faktori ietekmē iedzīvotāju novērtējumu dažādām ar nodokļu nemaksāšanu saistītām situācijām.

Nodokļu morāle

Novērtējot dažādas situācijas, kurās netiek nomaksāti visi nodokļi, Latvijas iedzīvotāji visbiežāk nosoda uzņēmumu izvairīšanos no nodokļu nomaksas (darbiniekiem maksājot aplokšņu algas vai sniedzot pakalpojumu citam uzņēmumam, par to nemaksājot nodokļus), kā arī gadījumus, kad kāds izkrāpj sociālos pabalstus (skat. Grafiku nr. 25). Daudz labvēlīgāka attieksme ir pret vispārīgu izvairīšanos no nodokļu nomaksas (“kāds izvairās no nodokļu maksāšanas, nemaksājot vai tikai daļēji maksājot par to valstī noteiktos nodokļus”), bet vismazāk sabiedrība nosoda gadījumus, ja pakalpojumu sniedz privātpersona privātpersonai. Jāuzsver, ka kopumā nodokļu morāle ir zema: lielākā daļa respondentu nevienu no aptaujā minētajiem nodokļu nemaksāšanas piemēriem neuzskatīja par pilnībā nepieņemamu.

Grafiks nr. 25. Nodokļu morāle Latvijā

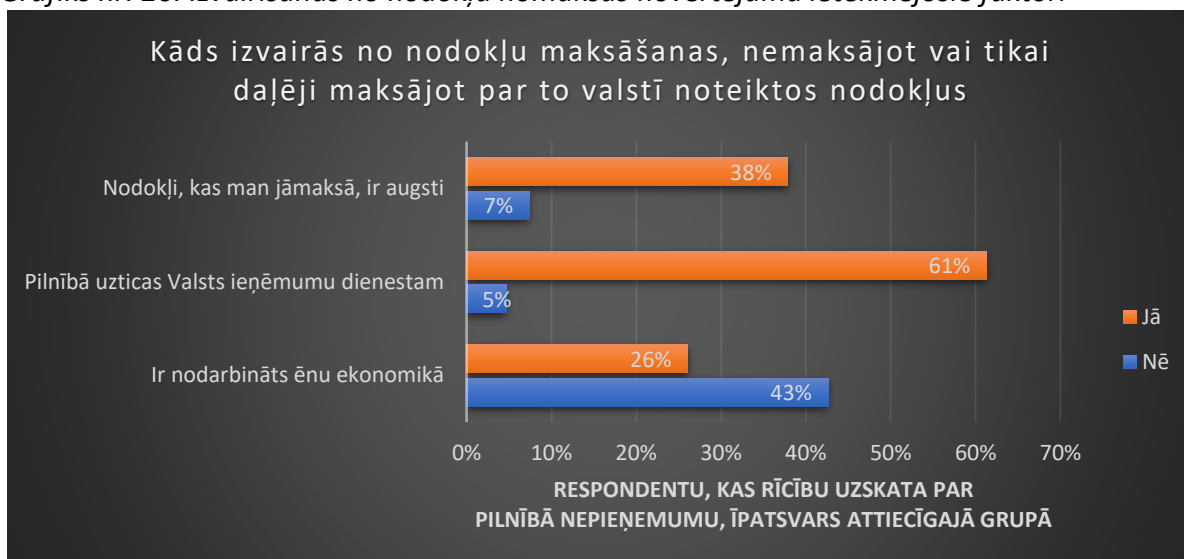

Turpmāk nodokļu morāle analizēta secīgi par katru no minētajām rīcībām, lai noskaidrotu, kādi apstākļi mudina iedzīvotājus noraidošāk izturēties pret nodokļu nemaksāšanu. Izmantojot kārtas regresijas modeļus, noskaidrots vai un cik lielā mērā attieksmi ietekmē ne vien sociāldemogrāfiskie apstākļi (vecums, dzimums, tautība, reģions utml.), bet trīs faktori, kas saskaņā ar mūsu veikto literatūras apskatu ietekmē ēnu ekonomiku. Proti, tie ir strukturālie, norēķinu un vēsturiskie faktori. Katrai situācijai izmantotie neatkarīgie mainīgie norādīti Pielikumā nr. 1.

Izvairīšanās no nodokļu nomaksas

Taujāti, kā vērtējama vispārīga situācija, kad kāds izvairās no nodokļu nomaksas, būtiski ir trīs aspekti (skat. Grafiku nr. 26). Pirmkārt un visbūtiskāk, to ietekmē uzticība (vēsturiskais faktors) tikai un vienīgi Valsts ieņēmumu dienestam. Otrkārt, tāpat svarīgi, vai respondents saņem algu vai tās daļu aploksnē (norēķinu faktors). Pirmajā gadījumā daudz biežāk ēnu ekonomikas aktivitāte tiks novērtēta kā pilnībā nepieņemama, savukārt otrajā gadījumā – daudz retāk. Treškārt, indivīdi, kuru ieskatā viņu nodokļu slogs ir augsts, noraidošāk izturas pret ēnu ekonomikas darījumiem nekā tie, kuru ieskatā viņu nodokļu slogs ir zems.

Grafiks nr. 26. Izvairšanās no nodokļu nomaksas novērtējuma ietekmējošie faktori

Citiem aspektiem nav nozīmes. Nedz tādi strukturālie faktori kā varbūtībai tikt piekertam par nodokļu nemaksāšanu vai iepriekšēja saskarsme ar Valsts ieņēmumu dienestu, nedz arī nodokļu apsaimniekošanas efektivitāte un sabiedrisko pakalpojumu kvalitātes novērtējums ir saistīts ar attieksmi pret godprātīgu nodokļu nomaksu. Šajā gadījumā arī nav svarīgi, vai indivīds saredz naidīgumu starp trūcīgajiem un bagātajiem vai starp ierēdņiem un pilsoņiem. Tāpat neviens no sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem būtiski neietekmē atbildi uz šo jautājumu.

Aplokšņu algu maksāšana

Attieksmi pret aplokšņu algu maksāšanu uzņēmumos maz ietekmē strukturālie faktori. Ne nodokļu slogs, ne risks tikt piekertam un saskarsmei ar Valsts ieņēmumu dienestu nav saistības ar to, cik lielā mērā respondents nosoda aplokšņu algu praksi uzņēmumos. Tajā pašā laikā, ja indivīds uzskata, ka nodokļu sistēma ir sarežģīta, ievērojami retāk algu izmaksāšana aploksnē retāk tiek uzskatīta par pilnībā nepieņemamu (skat. Grafiku nr. 27).

Grafiks nr. 27. Aplokšņu algas maksāšanas novērtējuma ietekmējošie faktori

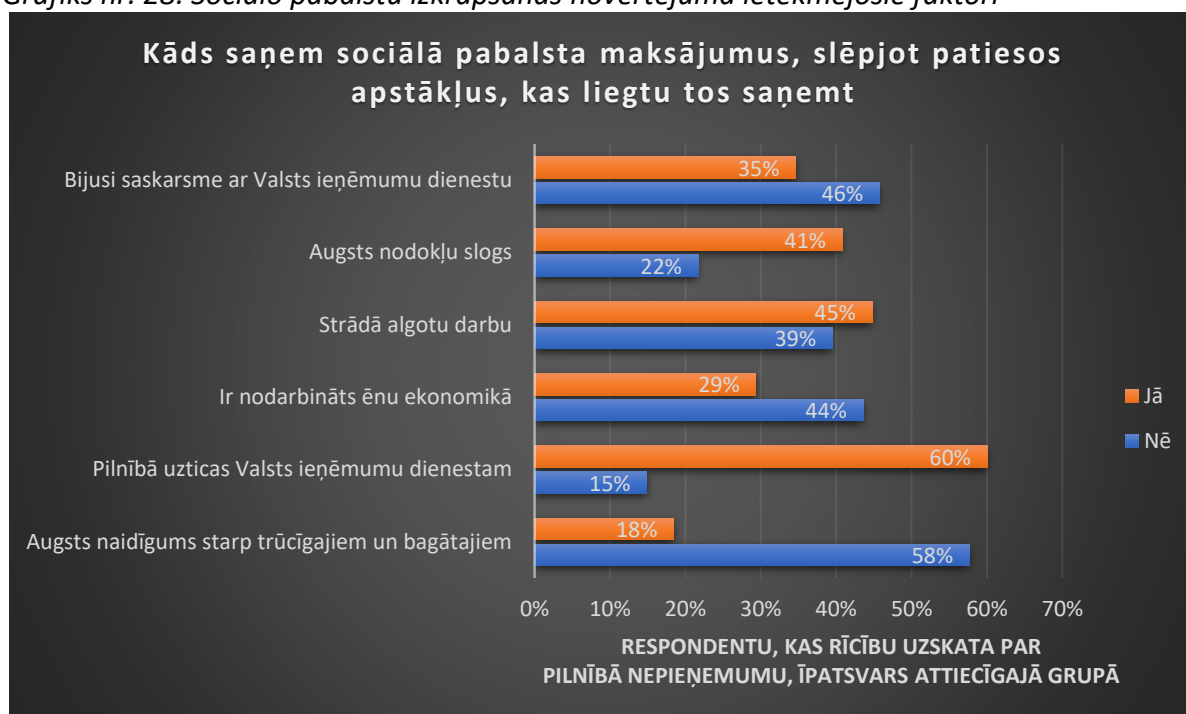
Līdzīgi kā iepriekš, nodarbinātība ēnu ekonomikā samazina nosodošu attieksmi pret algu maksāšanu aploksnē. Tāpat novērojama tendence: jo mazāka uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam, jo retāk šāda rīcība nosodīta.

Citiem vēsturiskajiem faktoriem – sākot no uzticēšanās Saeimai, valdībai un citām institūcijām, beidzot ar to, cik lielā mērā saredz konfliktu starp vadītājiem un vienkāršiem darba cilvēkiem, vai uzņēmumu īpašniekiem un viņu uzņēmumos strādājošajiem – nav saistības ar vērtējumu par aploksņu algu izmaksu. To neietekmē arī dzimums, vecums, izglītības vai ienākumu līmenis. Visbiežāk pilnībā nepieņemamu šādu rīcību uzskata Latgalē (62% aptaujāto), Rīgā vien 39%, bet visretāk Kurzemē dzīvojošie, kuri šādu rīcību uzskatīja par pilnībā nepieņemamu vien katrs ceturtais (24%) aptaujātais.

Sociālo pabalstu izkrāpšana

Nosodošu attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu ietekmē gan uztvere par esošo nodokļu slogu (strukturālie faktori), tāpat nodarbinātība, tai skaitā ēnu ekonomikā (norēķinu faktors), bet visbūtiskāk – vēsturiskie faktori: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam un cik lielā mērā indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem iedzīvotājiem (skat. Grafiku nr. 28).

Grafiks nr. 28. Sociālo pabalstu izkrāpšanas novērtējuma ietekmējošie faktori

Jo augstāks nodokļu slogs respondentam jānes, jo noraidošāka attieksme būs pret sociālo pabalstu izkrāpšanu. To respondentu vidū, kuri uzskata, ka personīgais nodokļu slogs ir augsts, 41% uzskata sociālo pabalstu izkrāpšanu par pilnībā nepieņemamu, savukārt to vidū, kuri nodokļu slogu uzskata par zemu, tādu uzskatu pauž vien 22% aptaujāto. Tas nozīmē, ka indivīdi, kuru nomaksājamo nodokļu apjoms ir augsts, vēlas, lai nodokļu sistēma netiktu ļaunprātīgi izmantota. Par to liecina arī ēnu ekonomikas nodarbinātības negatīvā ietekme uz

attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu. To indivīdu vidū, kuri atzina, ka daļu vai visu algu saņem aploksnē, pilnībā noraidoša attieksme pret sociālo pabalstu izkrāpšanu raksturīga vien 29% aptaujāto, savukārt to vidū, par kuru ienākumiem nomaksāti visi nodokļi, tā uzskata 44% aptaujāto. Tāpat strādājošo vidū ir izteiktāka negatīva attieksme pret pabalstu izkrāpšanu.

Ja pēdējo 12 mēnešu laikā indivīds ir saskāries ar Valsts ieņēmumu dienestu, tendence ir pretēja: saskarsme samazina varbūtību, ka indivīds sociālo pabalstu izkrāpšanu uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. No vienas puses, tas mudina domāt, ka ar Valsts ieņēmumu dienestu saskaras tie iedzīvotāji, kuriem ir augsts risks izvairīties no godprātīgas nodokļu nomaksas. Aptaujas dati liecina par pretējo – ar VID daudz biežāk ir saskārušies iedzīvotāji, kuri nesaņem algu aploksnē, nekā tie, kuri visu vai daļu algas saņem aploksnē. Pirmajā grupā ar VID saskarsme bijusi vairāk nekā 40% respondentu; otrajā grupā tādu bija vien 24% respondentu. Tas mudina domāt, ka Valsts ieņēmumu dienesta īstenotās saskarsmes prakses neveicina nodokļu morāli un mazina nosodošu attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu, tāpat arī, iespējams, nodokļu iekasēšana ir fokusēta uz likumpaklausīgo iedzīvotāju pārbaudi. Jāuzsver, ka vienlaicīgi attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu būtiski ietekmē uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam, kamēr spriedumam, cik augsts ir risks tikt piekertam un sodītam par nodokļu nemaksāšanu, nav būtiskas nozīmes. Citiem vārdiem, strukturālajam faktoram (soda iespējamība) nav svara, bet vēsturiskajam tas ir ievērojams. Vairāk nekā puse (60%) no tiem, kas pilnībā uzticas Valsts ieņēmumu dienestam, atzīst sociālo pabalstu izkrāpšanu par pilnībā nepieņemamu; vien katrs sestais (15%), kurš pilnībā neuzticas Valsts ieņēmumu dienestam, domā tāpat.

Jāuzsver, ka nav saistības indivīdu attieksmei pret sociālo pabalstu izkrāpšanu ar veselības aprūpes sistēmas vērtējumu jeb sabiedriskā labuma kvalitātei vai cik lielā mērā indivīds tai uzticas. Tāpat arī valdības vai pašvaldības spējai efektīvi izlietot nodokļu maksātāju naudu. Arī uzticēšanās līmenim veselības aprūpei vai sociālo pabalstu sistēmai, vai arī vērtējumam, cik lielā mērā ārsti, policisti un skolotāji ņem kukuļus par atvieglojumu piešķiršanu vai privilīģētu attieksmi, nav saistības ar indivīdu attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu.

Tajā pašā laikā attieksmi ietekmē nevienlīdzības sajūta. Ja indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv ļoti naidīgas attiecības un konflikts starp trūcīgajiem un bagātajiem, vien retais (mazāk nekā katrs piektais) uzskatīs, ka nodokļu izkrāpšana ir pilnībā nepieņemama. Ja šādu konfliktu starp trūcīgajiem un bagātajiem nesaskata, tad visbiežāk (58% gadījumu) būs pretējs viedoklis.

Attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu neietekmē uzskats, vai Latvijas nodokļu sistēma ir netaisnīga, tāpat arī uzskats, cik lielā mērā tā darbojas cilvēku labā. Arī pieņēmums par nodokļu inspektoru korumpētību nav saistāms ar uzskatiem par sociālo pabalstu izkrāpšanu (nodokļu inspektoru korumpētība kopumā tiek vērtēta zemāk nekā citu valsts pārvaldē strādājošo). Visubeidzot, neviens no sociāldemogrāfiskajiem aspektiem (vecums, dzimums, tautība, ienākumi, izglītība) to neietekmē – izņemot to, ka Rīgā dzīvojošie šādu rīcību nosoda retāk nekā citviet dzīvojošie.

Rezumējot, attieksme pret sociālo pabalstu izkrāpšanu veidojas kopsakarībā ar uzticību pret Valsts ieņēmumu dienestu. Diemžēl kontaktēšanās ar šo iestādi neveicina augstu

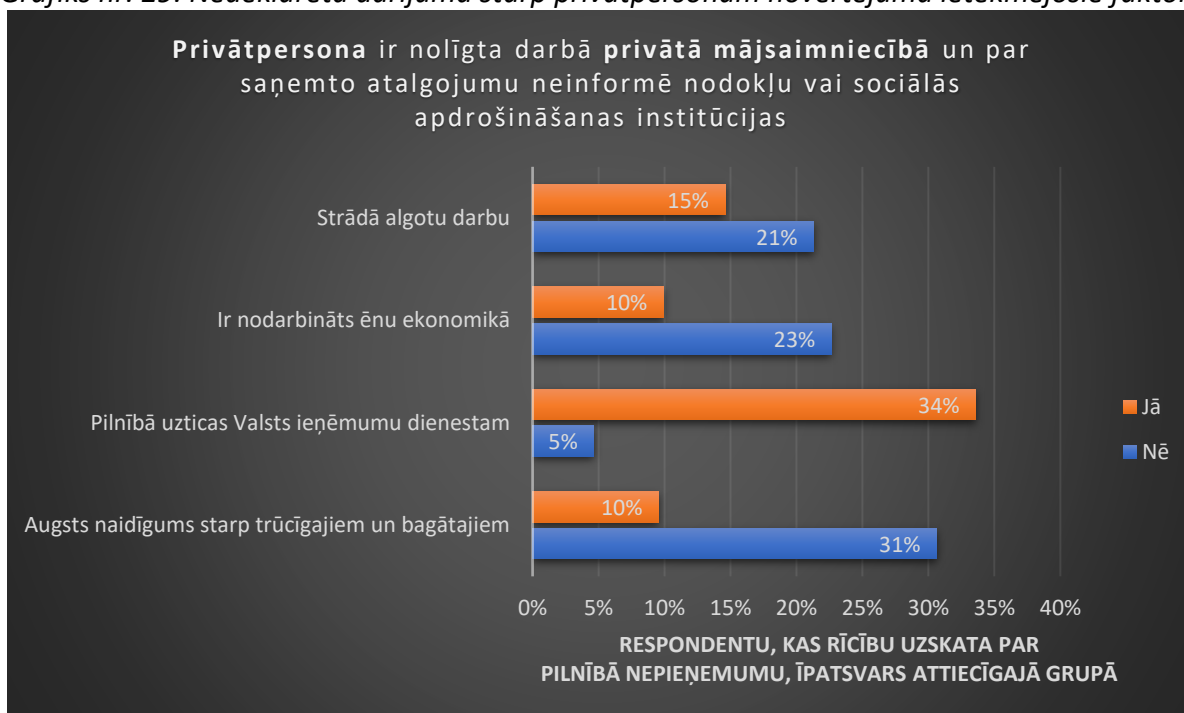
nodokļu morāli, gluži otrādāk. Tas liecina, ka nodokļu nemaksāšanas novēršanas stratēģija, kuras pamatā ir auditēšana un sodu sistēma, nav efektīva, lai sabiedrībā veicinātu uzskatu, ka sociālo pabalstu izkrāpšana ir nepieņemama rīcība. Tā vietā potenciāli iedarbīgāka ir pievēršanas stratēģija, veicinot uzticēšanos Valsts ieņēmumu dienestam, kā arī mazinot nevienlīdzību sabiedrībā.

Privātpersonas nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai

Latvijas iedzīvotāji vistolerantāk izturas pret situāciju, kad privātpersona ir nolīgta darbā privātā māsaimniecībā un par saņemto atalgojumu neziņo atbildīgajām valsts iestādēm godprātīgai nodokļu nomaksai. Vien katram piektajam (19%) šāda situācija ir pilnībā nepieņemama, bet katram desmitajam (11%) tā ir pilnībā pieņemama.

Līdzīgi kā attiecībā uz iepriekš analizēto attieksmi pret pabalstu izkrāpšanu, arī šajā gadījumā, kad runa ir par privātpersonas sniegtu pakalpojumu privātpersonai, attieksmi maz ietekmē institucionālie faktori (skat. Grafiku nr. 29). Šajā gadījumā neviens no institucionālajiem faktoriem (nedz iespējamībai tikt pieķertam, nedz uzskatam par nodokļu sistēmas sarežģītību, pat nedz saskarsmei ar Valsts ieņēmumu dienestu vai tam, cik efektīvi un kurš – valdība vai pašvaldība – apsaimnieko nodokļu naudu), nav saistības ar attieksmi pret šāda veida ēnu ekonomikas aktivitāti. Tāpat kā iepriekš, to ietekmē daži norēķinu faktori – nodarbinātība un iesaistīšanās ēnu ekonomikā, bet visbūtiskāk – vēsturiskie faktori: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam un cik lielā mērā indivīds uzskata, ka sabiedrībā pastāv naidīgums un konflikts starp trūcīgajiem un bagātajiem.

Grafiks nr. 29. Nedeklarēta darījuma starp privātpersonām novērtējuma ietekmējošie faktori

Attiecībā uz nodarbinātību, saredzama būtiska ēnu ekonomikas ietekme. No vienas puses, nodarbināto vidū attieksme pret nodokļu nemaksāšanu, kad privātpersona sniedz

privātpersonai pakalpojumu, ir pielaidīgāka. Strādājošo vidū vien katrs sestais (15%) uzskata, ka tā ir pilnībā nepieņemama situācija; nestrādājošo vidū tā domā katrs piektais (21%).

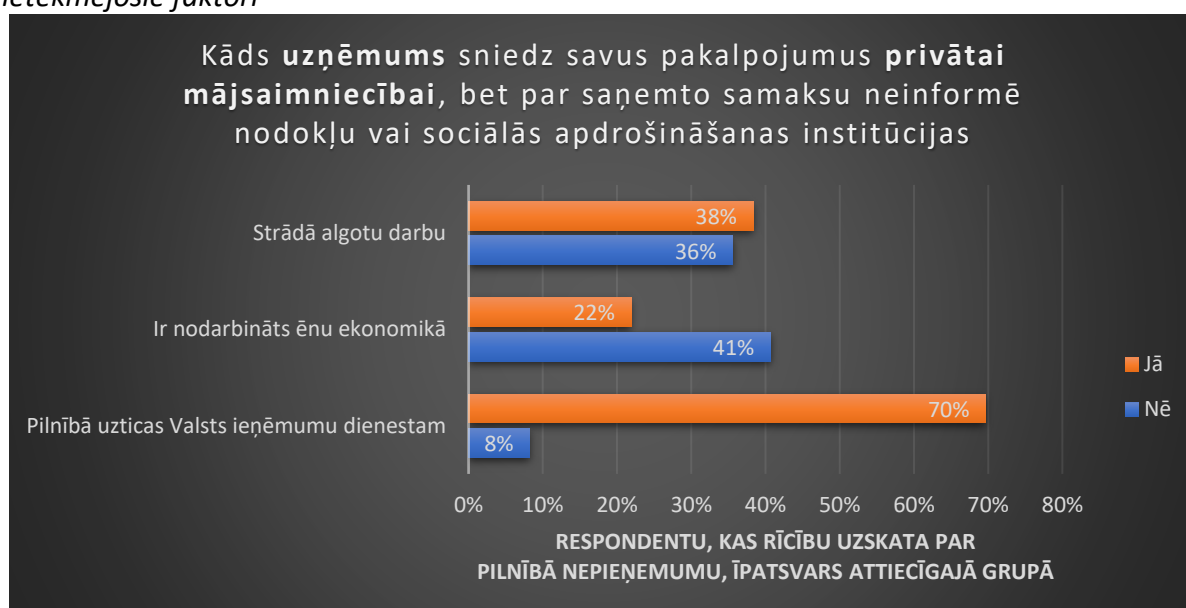
No otras puses, šī pielaidīgā attieksme raksturīga tieši ēnu ekonomikā nodarbināto vidū. Ja alga vai tās daļa netiek maksāta aploksnē, divreiz biežāk (23% gadījumos) respondents uzskatīs, ka privātpersonai sniegt pakalpojumu privātpersonai, par to neziņojot nodokļu iestādēm, ir pilnībā nepieņemama rīcība nekā gadījumā, ja daļa vai visi ienākumi tiek saņemti aploksnē.

Tomēr augstākminētās atšķirības nav tik diametrālas kā vēsturiskie faktori, proti, uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam un attiecības sabiedrībā starp trūcīgajiem un bagātajiem. Vien 5% no tiem, kuri pilnībā neuzticas Valsts ieņēmumu dienestam, uzskata šeit apskatīto gadījumu par pilnībā nepieņemamu. Starp tiem respondentiem, kuri pilnībā uzticas Valsts ieņēmumu dienestam, šāda situācija ir nepieņemama 34% aptaujāto. Līdzīgas atšķirības redzamas arī saistībā ar vērtējumu par naidīgumu sabiedrībā starp trūcīgajiem un bagātajiem.

Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana privātpersonai

Gadījumus, kad uzņēmumi sniedz nedeklarētus pakalpojumus privātpersonām, vairums iedzīvotāju to uzskata par pilnībā nepieņemamu rīcību. Šajā gadījumā to neietekmē neviens strukturālais faktors (nodokļu slogs vai iespējamībai tikt pieķertam). Joprojām svarīgs saglabājas nodarbinātības jeb norēķinu faktors. Taču visbūtiskāk to ietekmē viens vienīgs vēsturiskais faktors: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam. Jo augstāka uzticēšanās šai iestādei, jo augstāka varbūtība, ka uzņēmuma nedeklarētu pakalpojumu sniegšana privātpersonai uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Piemēram, ja indivīds pilnībā neuzticas Valsts ieņēmumu dienestam, tikai 8% gadījumu šādu rīcību uzskatīs par pilnībā nepieņemamu. Savukārt, ja indivīds pilnībā uzticas Valsts ieņēmumu dienestam, 70% gadījumu šādu izvairīšanos no nodokļu nomaksas uzskatīs par pilnībā nepieņemamu.

Grafiks nr. 30. Nedeklarēta aktivitāte starp uzņēmumu un mājsaimniecību novērtējuma ietekmējošie faktori

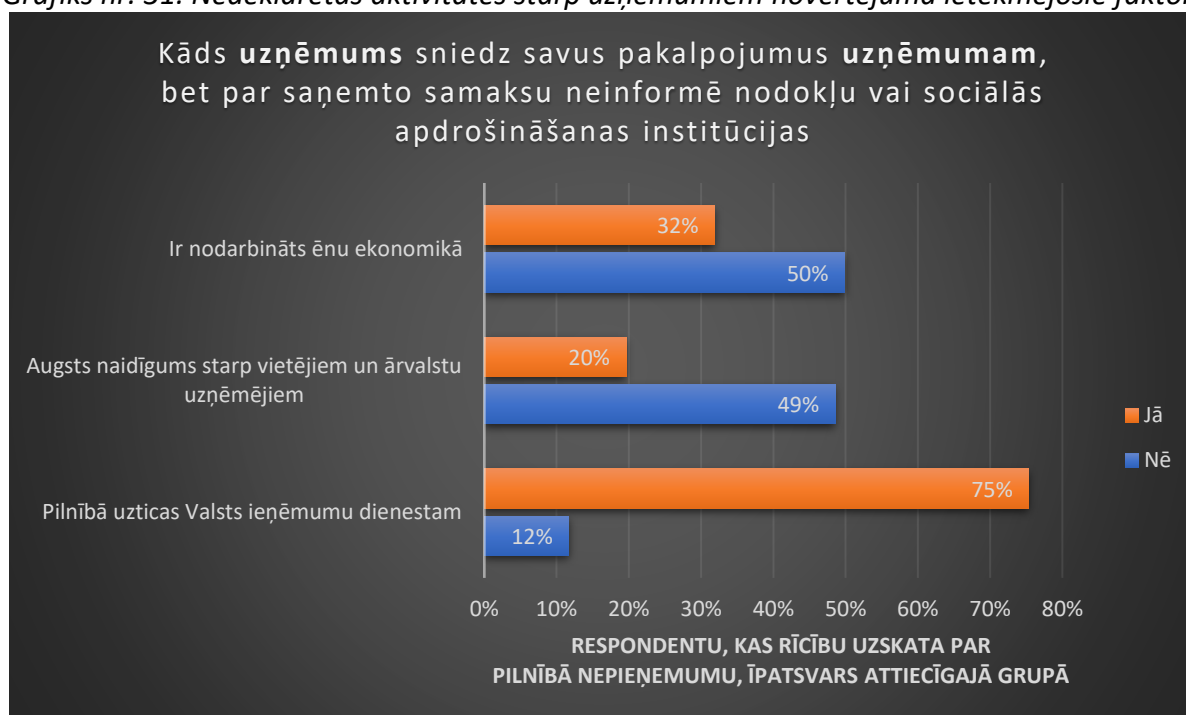

Arī šajā gadījumā situācijas novērtējumu neietekmē dažādi sociāldemogrāfiskie rādītāji – ne dzimums, ne tautība, arī ne ienākumi. Līdzīgi kā iepriekš, Rīgā dzīvojošajiem kopumā ir pielaidīgāka attieksme pret šādām situācijām nekā ārpus Rīgas dzīvojošajiem.

Uzņēmuma nedeklarēta pakalpojuma sniegšana uzņēmumam

Arīdzan gadījumos, kad ēnu ekonomikas darījums notiek starp divām juridiskām personām, strukturālie faktori ir maznozīmīgi (skat. Grafiku nr. 31). Šajā gadījumā neviens no tiem būtiski neietekmē attieksmi pret šādu nedeklarētu darbību. Samazinās arī norēķinu faktoru ietekme: vien nodarbinātībai ēnu ekonomikā ir būtiska ietekme uz situācijas novērtējumu. Vēsturiskie faktori dominē: šajā gadījumā svarīgs ir ne vien uzticēšanās līmenis Valsts ieņēmumu dienestam, bet arī cik lielā mērā indivīds saredz konfliktu un naidīgumu Latvijā starp vietējiem un ārvalstu uzņēmējiem. Starp respondentiem, kuri saredz augstu naidīgumu, viena katrs piektais (20%) uzskatīja divu uzņēmumu izvairīšanos no nodokļiem savstarpēju norēķinu gadījumā par pilnībā nepieņemamu. Starp tiem respondentiem, kuru ieskatā Latvijā nepastāv nekāds konflikts starp ārvalstu un vietējiem uzņēmējiem, šādu atbildi sniedza puse aptaujāto (49%).

Grafiks nr. 31. Nedeklarētas aktivitātes starp uzņēmumiem novērtējuma ietekmējošie faktori

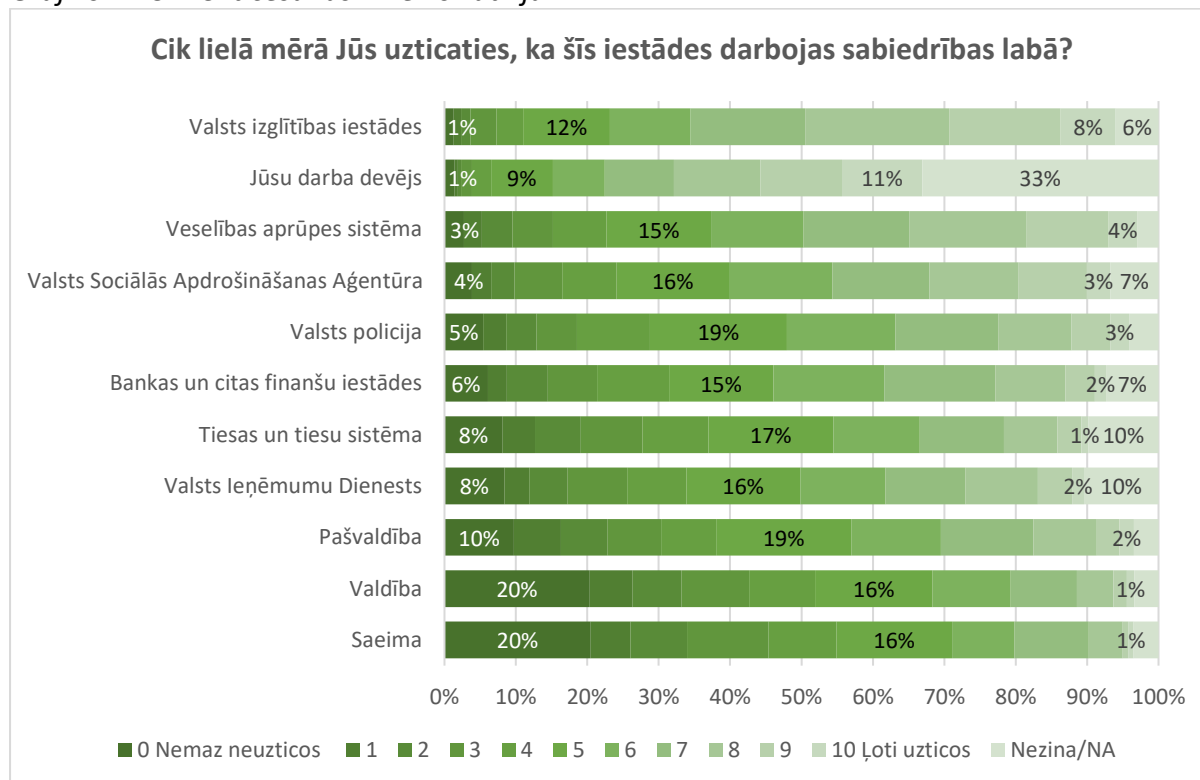

Atšķirībā no iepriekšējām situācijām, šajā gadījumā, kad nedeklarēts darījums notiek starp diviem uzņēmumiem, nav būtiskas nozīmes, vai indivīda ieskatā Latvijā pastāv naidīgums starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem. Vienlaicīgi, respondenti ar augstāko izglītību bija mazāk kritiski pret šāda veida ēnu ekonomikas darījumu nekā respondenti ar vidējo vai pamatizglītību.

Rezumējot respondentu novērtējumus par visām sešām hipotētiskajām situācijām un identificējot aspektus, kas liecina par izvairīšanos no labprātīgas nodokļu maksāšanas un no

iesaistīšanās sociālās apdrošināšanas sistēmā, konstatējams, ka visos sešos gadījumos nozīmīgs faktors ir uzticēšanās tikai un vienīgi Valsts ieņēmumu dienestam. Jāņem vērā, ka uzticība Valsts ieņēmumu dienestam kopumā ir augstāka nekā citām institūcijām, kuras aicināja novērtēt respondentiem (skat. Grafiku nr. 32). Viszemāk novērtēta Saeima un valdība, kurai pilnībā neuzticas katrs piektais, savukārt pašvaldībai – katrs desmitais. Iepretim tam, Valsts ieņēmumu dienestam pilnībā neuzticas vien 8% aptaujāto.

Grafiks nr. 32. Uzticēšanās līmenis Latvijā

Uzticēšanās ir dažādu uzskatu un vērtējumu kopums. Attiecībā uz nodokļu jomu, uzticēšanās lielākoties tiek saistīta ar *pievēršanas* stratēģijām nodokļu administrējošo institūciju darbībā: tādām darbībām, kuras balstās uz savstarpēju cieņu un izpratni, nevis uz bailēm tikt pieķertam vai īstenotām represīvām darbībām, kas, savukārt, saistīta ar nodokļu iekasēšanas *novēršanas* stratēģijām. Par novēršanas stratēģiju mazspēju arī Latvijas kontekstā norāda apstāklis, ka nevienā no situācijām respondentu morālais vērtējums nav atkarīgs no uzskata, cik augsta ir varbūtība tikt pieķertam par izvairīšanos no nodokļu nomaksas.

Tāpat svarīgi, vai indivīds ir nodarbināts ēnu ekonomikā – tādā gadījumā nodokļu morāle ir būtiski zemāka nekā gadījumā, ja visa alga tiek saņemta, par to godprātīgi nomaksājot visus nodokļus. Tas liecina, ka brīdī, kad indivīds ir iesaistījies ēnu ekonomikas aktivitātēs, nodokļu morāle kļūst vājāka un ir daudz mazāka iespēja šīs personas pievērst nodokļu maksāšanai. Turklāt ēnu ekonomika kļūst pašpietiekama: tajā daudz biežāk preces un pakalpojumus iegādājas tie, kuri paši saņem nedeklarētus ienākumus. Jāuzsver, ka arī līdzšinējā saskarsme ar Valsts ieņēmumu dienestu nav devusi rezultātu un neuzlabo nodokļu morāli – gluži otrādāk, attiecībā uz sociālo pabalstu izkrāpšanu, saskarsme ar Valsts ieņēmumu dienestu mazina negatīvu attieksmi pret šādu darbību.

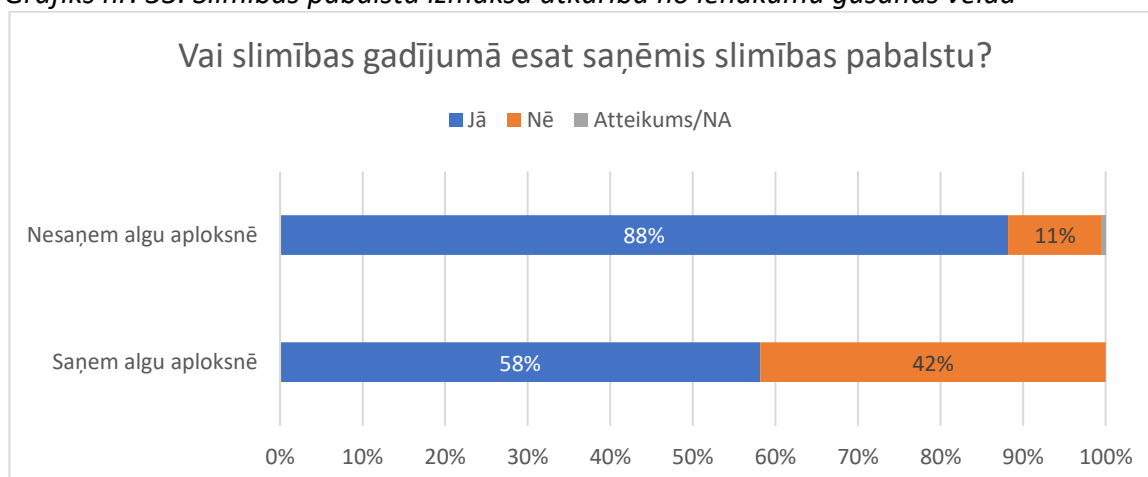
Tam iepretim Latvijā ir daļa sabiedrības, kurai nodokļu morāle ir relatīvi augsta. Tie ir lielākoties vispārējā nodokļu režīmā strādājošie, kuru uzskata savu nodokļu slogs par lielu. Tas liecina, ka likumpaklausīgo indivīdu ieskatā nodokļu nomaksa nav katra personīgā lieta, bet gan visas sabiedrības kopējā interese. Citiem vārdiem, arī šajā gadījumā konstatējams, ka nodokļu nomaksa galvenokārt saistīta ar pievēršanas stratēģijām un vēsturiskiem faktoriem: uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam. Tajā pašā laikā, sajūtot nevienlīdzību sabiedrībā, mazinās vēlme maksāt nodokļus. Augsts naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem būtiski mazina negatīvu attieksmi pret sociālo pabalstu izkrāpšanu un nedeklarētiem darījumiem starp divām privātpersonām. Citiem vārdiem, attiecībā uz vidusslāni ir sasniegti nodokļu maksājuma griesti, tāpēc turpmākajām nodokļu izmaiņām būtu jābūt vērstām pret sabiedrības turīgāko iedzīvotāju līdzmaksājumu valsts budžetā palielināšanu. Tāpat nepieciešams mazināt iespējas darba ņēmējiem negodprātīgi izmantot dažādus alternatīvos nodokļu režīmus, tādējādi kropļojot konkurenci un pavelkot godprātīgus nodokļu maksātājus iesaistīties ēnu ekonomikā.

Ēnu ekonomikas avoti atsevišķās nozarēs

Kā jau iepriekš minēts, ēnu ekonomika ir savā ziņā pašpietiekoša sfēra. Kopumā ņemot, šo iedzīvotāju sociālais nodrošinājums ir nesalīdzināmi zemāks nekā to darba ņēmēju, par kuru darba ienākumiem tiek godprātīgi nomaksāti nodokļi. Ēnu ekonomikā nodarbinātajiem nav paredzēta sociālā apdrošināšana slimības gadījumā, kā arī tiesības uz ikgadēju apmaksāto atvaļinājumu, ja vien nepastāv vienošanās ar darba devēju par šādu maksājumu veikšanu. Dati liecina, ka ēnu ekonomikā nodarbinātie daudz biežāk nesaņem nedz slimības pabalstu, nedz arī pilnībā apmaksātu ikgadējo atvaļinājumu.

Kaut gan slimības dēļ ēnu ekonomikā nodarbinātie nav pildījuši darba pienākumus tikpat bieži cik tie indivīdi, kas nesaņem ienākumus aploksnē, slimības gadījumā ienākumi ēnu ekonomikā nodarbinātajiem būtiski sarūk, nesaņemot slimības pabalstu. Proti, ēnu ekonomikā nodarbināto vidū slimības pabalstu saņēma vien nepilni 60% respondentu, kamēr to vidū, kuri visus ienākumus saņem oficiāli, slimības pabalstu saņēma teju 90% aptaujāto (skat. Grafiku nr. 33).

Grafiks nr. 33. Slimības pabalsta izmaksa atkarībā no ienākumu gūšanas veida

Tiesa, šajā gadījumā aptaujātajiem nav sīkāk vaicāts, kas izmaksājis (valsts vai darba devējs) un kāda veida slimības pabalsts saņemts, kad nav pildīti darba pienākumi slimības dēļ. Tomēr atšķirība starp ēnu ekonomikā nodarbinātajiem un tiem, kuri visu algu saņem oficiāli, ir ievērojama un liecina par ēnu ekonomikā nodarbināto daudz mazāku sociālo aizsardzību slimības gadījumā.

Tāpat ēnu ekonomikā nodarbinātie daudz retāk dodas atvaļinājumā. Tikai katrs piektais, kurš daļu vai visu algu saņem aploksnē, pēdējo 12 mēnešu laikā bija devies apmaksātā atvaļinājumā, kamēr to vidū, kas nesaņem aploksņu algas, tādu bija teju 80% aptaujāto, un praktiski visi saņēma pilnu vidējo izpeļņu par atvaļinājumā pavadīto laiku. Savukārt no ēnu ekonomikā nodarbināto vidus tāds bija tikai viens respondents. Citiem vārdiem, ēnu ekonomikā nodarbinātajiem apmaksāts atvaļinājums drīzāk ir izņēmums, nevis tiesības.

Tajā pašā laikā darba ņēmēji iesaistās vai tiek iesaistīti ēnu ekonomikā. Lai padziļināti noskaidrotu tā iemeslus un motivācijas, turpmāk ziņojumā pievērsām uzmanību trīs nozarēm, tās izpētot padziļināti – padziļināti intervējot nozarē nodarbinātos. Pirmkārt, tā ir pakalpojumu nozare, sākot no sporta līdz transportam un digitālajam mārketingam. Otrkārt, būvniecības nozare, kur joprojām novērojams augsts ēnu ekonomikā nodarbināto skaits (2013. gada *Eurobarometer* aptaujā konstatēts identisks nedeklarēto nodarbināto īpatsvars remonta un atjaunošanas darbos kā 2020. gada veiktajā aptaujā). Treškārt tā ir mazumtirdzniecības nozare (plašākā tvērumā, ne tikai pārtikas preču tirdzniecība). Visu intervējamo personu profili norādīti šī ziņojuma pielikumā nr. 2.

Pakalpojumi

Latvijā pakalpojumu nozare veido 64.7% no IKP un nodarbina 70% ekonomiski aktīvo iedzīvotāju. Ēnu ekonomikas daļa pakalpojumu nozarē tiek vērtēta kā 20.7% (Sauka & Putniņš, 2019). Kopumā mēs intervējām 15 pakalpojumu nozaru darbiniekus, kuri pārstāv šādas apakšnozares: kravu pārvadājumi, aviācija, digitālais mārketinga un reklāma, konsultācijas, vieglā ražošana, multimediji, IT, viesmīlība, poligrāfija un izklaide.

Mēs atklājām, ka pakalpojumu nozare sevī ietver radošus veidus, kā izvairīties, apiet vai samazināt nodokļu maksāšanu. Pētījuma ietvaros izgaismoti šādi nodokļu maksāšanas izvairīšanās un apiešanas veidi: īpaši nodokļu režīmi, naudas maršrutēšana, izmantojot ārzemju kontus un uzņēmumus (īstus vai fiktīvus), algu izmaksāšana kā komandējuma nauda, dividendes, kā arī dažos gadījumos algu maksāšana pilnā apjomā skaidrā naudā un bez darba līguma.

Darba devēju pamatojums tam visbiežāk tiek saistīts ar nodokļu slogu - maksāt pilnu darbinieka algu kopā ar visiem nepieciešamajiem nodokļiem tiek uzvertts kā kaut kas neiespējams (īpaši jaunākām kompānijām) vai kā slikta resursu izmantošana (tiek redzēti labāki veidi, kā izmantot šos resursus, piemēram, biznesa attīstībai). Viens no aptaujātajiem (digitālā mārketinga un reklāmas jomā strādājošais) to skaidroja šādi:

Bet nozarē kopumā, es teiktu, tas ir tendenciozi. Vai nu maksā mazāk un pēc tam daļu skaidrā, vai arī ir uzņēmēji, kas maksā un pēc tam daļa ir autoratlīdzības, kas varbūt viņiem ir tāds

patīkamāks un izdevīgāks apmaksas veids. Nu ļoti bieži nozarē mēģina atrast nodokļu maksāšanas veidus, kas viņiem būtu izdevīgāks.

Šī pētījuma ietvaros tika identificētas divi dominējošie veidi, kā kompānijas izvairās no nodokļu maksāšanas: skaidras naudas maksājumi un darba slēpšana. Tendence maksāt skaidrā naudā regulāri tiek saistīta ar uzņēmējdarbības vidi pēc neatkarības atjaunošanas līdz aptuveni 2000. gadam. Šis laika posms tiek saistīts ar salīdzinoši brīvu iespēju izmantot vāju nodokļu maksāšanas regulējumu un sliktu tā piemērošanu, lai darbotos galvenokārt neformāli (gan privātpersonām, gan uzņēmumiem). Attiecīgi nodokļu nemaksāšanas samazināšanās šajā gadījumā ir vairāk saistīta ar uzņēmumiem pieejamās skaidrās naudas apjoma samazināšanos un mazākā mērā ar nepieciešamību izsniegt čekus. Skaidras naudas pieejamības samazināšanās ir īpaši ierobežojošs faktors tām pakalpojumu nozares apakšnozarēm, kuras dabiski nedarbojas ar skaidru naudu (piemēram, B2B pakalpojumi). To uzsvēra arī aptaujātais aviācijas pakalpojumu jomā, apspriežot uzņēmuma pakāpenisko skaidras naudas algu likmju samazinājumu:

Lēnām pārgājuši, bet astes ir palikušas. Vēl ir daži, kuriem ir astes, nu tieši tehniskie. Servisa inženieri ir daži palikuši. Bet kad .. problēma kāpēc pāriet, jo ir arvien grūtāk dabūt to skaidro naudu.

Līdzīgu pieredzi puda arī citi aptaujātie. Šāda tendence atbilst arī akadēmiskajā literatūrā minētajam: skaidras naudas nepieejamība motivē dažus uzņēmumus iziet no ēnu ekonomikas. Sekojošais piemērs no aptaujātā poligrāfijas uzņēmuma darbinieka rāda, ka stingri noteikumi samazina skaidras naudas pieejamību uzņēmumiem:

Mūsu gadījumā tas gāja caur Baltkrieviju, ofisu tās skaidrās naudas dabūšana, un tur arī sāka, nu, kā visur, bankas sāka pa lielam čekat, vairāk pārbaudīt, vairāk visādas atskaites jāsniedz un arī tāda veida darījumiem, un tad vairs nav tik viegli visu to apgrozīt. Un tad jau ir .. paliek izdevīgāk nevis mēģināt dabūt to skaidro naudu, bet uzlikt uz balto un vairs tur neķēpāties, tā teikt.

Viens no iemesliem, kāpēc samazinās skaidrās naudas aprite, ir darbinieku pieaugošā vēlme izmantot komerciālos finanšu instrumentus (banku aizdevumus, hipotēkas u.t.t.). Darbinieki, kuri vēlas veikt lielus pirkumus, piemēram, pirkt māju vai nomāt automašīnu, vairs nespēj saņemt vēlamās summas no bankām, ja viņu faktisko algu nav oficiāli reģistrējuši darba devēji. Daži aptaujātie uzsvēra, ka, lai gan nesenā pagātnē bankas veiktu aizdevumu riska novērtējumus tādā veidā, kas ļautu indivīdiem netieši uzskaitīt savu neoficiālo algu, tas šobrīd vairs nav iespējams. Rezultātā darba devēji izjūt spiedienu no “apakšas” (no viņu darbinieku puses) iziet no ēnu ekonomikas. Viens no aptaujātajiem (no kravu pārvadājumu apakšnozares) apraksta, kā lielākā daļa darbinieku vēlas izmantot finanšu instrumentus, lēni piespiežot uzņēmumu pārtraukt maksāt daļu no algām skaidrā naudā:

Es zinu, ka bija kaut kādi momenti, kad kādam kolēģim ir, teiksim, tur kredīts jāņem mājai vai kaut kas tāds un tad viņam uzliet visu, teiksim ... visu uzliet oficiāli, lai viņam bankā būtu pareizi tur tie visi skaitļi. Un tā viens pa vienam, teiksim, kaut kā pārgāja šitādā veidā. Vienam vajadzēja, otram un tad plus vēl tas, ka palika jau sarežģīti dabūt to naudu, un tad lēnā garā visas ... visas gandrīz pārliet.

Tomēr ir svarīgi atzīmēt, ka, lai gan daži uzņēmumi ir atraduši grūtības iegūt skaidru naudu vai tiek pakļauti spiedienam no saviem darbiniekiem pilnībā vai daļēji iziet no ēnu ekonomikas, citi uzņēmumi meklē un izmanto radošāku pieeju nodokļu apiešanai vai izvēlas nesadarboties ar saviem darbiniekiem. Viens no aptaujātajiem (kurš strādā konsultāciju apakšnozarē) stāsta, kā darba devējs un klienti izmanto kriptovalūtu, lai apietu naudas problēmu un vienlaikus slēptu šos darījumus no VID:

Es negribu teikt, ka visi norēķinās ar bitkoiniem, man tādas pieredzes nav bijis, bet tādā ziņā, ka mūsu nozarē zina Revolut, vai ne. Tas ir skaidrs veids kā kaut kādā veidā apiet Latvijas VIDu. Varbūt tagad līdz ar Revolut izmaiņām būs citādāk. Bet nu redzēsim. Tā ir viena no priekšrocībām, es teiktu.

Kā arī pakalpojumu nozarē ir plaši izplatīta īpašu nodokļu režīmu un/vai ārvalstu juridisko personu ļaunprātīga izmantošana. Tas notiek, maršrutējot darbu un/vai aktīvus, izmantojot ārvalstu uzņēmumus, vai ļaunprātīgi izmantojot mikrouzņēmuma statusu (kas ir plaši izplatīts veids). Dažos gadījumos daļa no kopējā darbaspēka tiek pārrēģistrēta kā neatkarīgie līgumslēdzēji ārvalstu uzņēmumos (bieži Honkongā), un darbinieku algas tiek iemaksātas ārvalstu banku kontos vienīgi nodokļu nemaksāšanas nolūkā. Aptaujātais (kurš strādā IT nozarē) apraksta abu šo metožu izmantošanu šādi:

Šobrīd visos tenderos piesakās ar Igaunijas uzņēmumu uz to arī ir noformēts darbinieks. Sev naudas izmaksu organizē caur diviem "apakšuzņēmumiem" Latvijā, ar kuriem tiek slēgti līgumi par noteiktu pakalpojumu īstenošanu.

Pirmais ir mikrouzņēmums – caur to tiek izmaksāta alga sev, iepriekš vairākus gadus tika noformēti vēl papildus 4 fiktīvie darbinieki. Tiem, kas piekrita (bija brīvas darba grāmatiņas) reizi gadā skaidrā izmaksāja 5% no viņu "papīra" algas. Caur mikrouzņēmumu arī tiek iznomāts viens īpašumā esošs dzīvoklis. Mikrouzņēmumu šī gada beigās slēgšot.

Otrs ir SIA, caur kuru optimizē tiešos izdevumus – mašīnu, pamatlīdzekļus, kas "īzlaižami" caur uzņēmumu. Arī visas komandējumu naudas tiek maksātas caur SIA. Tāpat tiek maksāta arī minimālā alga sev, bet tā ir pierēgulēta pēc stundu likmēm un tiek izmaksāta tā, lai sakrīt ar laika brīžiem, kad izmaksātas komandējuma naudas, liets benzīns utt.

Alternatīvo nodokļu režīmu izmantošana (lai izvairītos no nodokļu maksāšanas) ir tik plaši izplatīta dažās pakalpojumu nozares apakšnozarēs, ka tajās notiek regulāra rotācija, kurā gada laikā veseli uzņēmumi (kopā ar pilnu darbaspēku) rotē starp juridiskām personām. Aptaujātais (kurš strādā reklāmas apakšnozarē) apraksta savu pieredzi šādi:

Šajā uzņēmumā interesantā lieta ir tā, ka pēc pusgada mani atlaida un tas mikrouzņēmums bija jātaisa... Nē, nevis atlaida, bet man nācās iesniegt atlūgumu un pierēģistrēties citā uzņēmumā. Kas nozīmē to, ka viņi jau šajā mirklī varēja tur līdz maksimālajam tur apgrozījumam kaut ko darīt. Tajā brīdī, kad apgrozījums gada pusē beidzās, viņi taisa jaunu mikrouzņēmumu. Vai ir kādi lielāki parādi, aiziet, bliežam jaunu uzņēmumu. Nu nav problēmu - esmu nodarbināts cilvēks. Darbs ir. Darām tā. Tagad esmu citā uzņēmumā. Un joprojām viss ir mikrouzņēmums, viss tiek maksāts uz kartes. Viss ir ok.

Minētais liecina, ka izņēmumu darbiniekiem bieži ir ierobežotas iespējas izvēlēties, vai piedalīties ēnu ekonomikā, vai nē. Daži pauž līdzīgu viedokli, ko formulējis arī viens no aptaujātajiem (kurš strādā viesmīlības nozarē), ka šobrīd tā vienkārši ir (pat neskatoties uz

samazinātām sociālās aizsardzības iespējām, ļoti zemo atalgojumu vai citu vēsturisku faktoru dēļ):

Nē, nē, es esmu pilnīgi nelegāls šodien. Pilnīgi nelegāli visi darbi šobrīd, jo šobrīd, it sevišķi šo pēdējo gadu sabiedriskā ēdināšana jau knapi elpo, un viņa ir aiztaisīta ciet tagad šogad, un viņas nav. Dzīvo tikai tie, kam ir ieskaitīti granti, kas ir nepareizi līdz ārprātam. Pilnīgi un absolūti nepareiza sistēma un .. bet, un arī tie dīkstāves .. nu labi, tie dīkstāves pabalsti vēl kaut kas, bet, nu, tas ir, protams, izsmiekls, jo kur nemaksā nodokļus, dīkstāves pabalstā cilvēks saņem 300 eiro. Ko ta lai viņš iet, ko lai iesāk. Bet .. šobrīd nē, nav, viss pelēkā zonā.

Finansiālā atšķirība starp oficiālo un neoficiālo (vai daļēji oficiālo) algu ir regulāri minēta kā nepieciešams kompromiss tiem darbiniekiem, kuri, iespējams, nav pilnībā apmierināti ar dalību ēnu ekonomikā, bet jūt, ka viņiem nav citas izvēles. Kā raksturo viens no aptaujātajiem (kurš strādā apģērbu un profesionālo pakalpojumu apakšnozarē):

Tāpēc, ka es nevaru nopelnīt tik pietiekami daudz. Nu, jā, es nevaru vienkārši nopelnīt pietiekami daudz līdzekļus savā, tā teikt, oficiālajā darbā, kur es .. nu, tas ir aptiekā, un tāpēc man jāstrādā vēl divos darbos, lai es varētu nodrošināt sev visu mēnesim nepieciešamo.

Es nezinu, ja godīgi sakot, man liekas, viņiem tā kā vienkārši vai nu viņiem tā ir izdevīgāk vai mums, tā es nezinu. Mēs par to neesam tā runājuši. Zinu, ka man draudzene piedāvāja, vai es var viņiem izpalīdzēt tāpēc, ka viņiem daudz darba ir, un viņi paši nu tā kā nevar tikt galā ar tiem darbiem it īpaši ar tiem mazajiem darbiem, jo viņiem ir tā kā .. nu, tur daudz vairāk to atbildīgo darbu, un tad viņi vienkārši man piedāvāja piestrādāt un par cik man tā .. Es uz pusi vairāk saņemu kā saņemu aptiekā, tad tas man ir arī tāds pelnošais darbs, kur es tā kā sev varu sapelnīt naudu priekš visa tā kā man vajag, lai es varētu izdzīvot mēnesī.

Kas notiek ar cilvēku, kas piesakās šajos darbos? Nu tajā mirklī, kad tu pasaki, ka tavš šefs pasaka, ok, saņemsi 1200 EUR. Ļoti laba summa, vai ne? Protams, ja mēs salīdzinām ar uzņēmējiem, kas maksā godīgas algas, tā summa ir krietni mazāka. Un ko tu attiecīgi izvēlies? Tu izvēlies to lielāko summu.

Zemo algu jautājums ne tikai liedz indivīdiem iziet no ēnu ekonomikas, bet joprojām nepārtraukti dzen jaunus darbiniekus tajā iekļūt, jo gan darba devēji, gan darba ņēmēji mēģina izmantot līdzekļus tādā veidā, kas viņiem šķiet visizdevīgākais:

Tajā brīdī, kad es pēc kāda laika aizgāju, palūgt lielāku samaksu. Saņēmu atbildi, ka viņš īsti nevar, bet padomās iespējas, kā to varētu izdarīt. Un tā iespēja būs tā, ka daļa būs man uz konta, bet daļa aploksnē.

Daļu ēnu ekonomikas darbību pakalpojumu nozarē var attiecināt uz darba ņēmējiem un darba devējiem, kuri izvairās no nodokļiem, lai gūtu savstarpēju labumu. Daļa saistīta ar darba devējiem, kuri “apspēlē nodokļu sistēmu”. Bet ir arī tādi gadījumi, kad ēnu ekonomika saistīta ar sliktu pārvaldības praksi un ļaunprātīgu vadības varas izmantošanu uzņēmumos. Piemēram, šis aptaujātais (kurš strādā vieglās rūpniecības pakalpojumos) apraksta nedrošības sajūtu, kas rodas, darba devējam mēģinot samazināt nodokļu slogu:

Nav ne algu lapiņu, ne mēs zinām, cik nopelnīsim mēneša beigās. It kā jau rēķina pēc kubatūras, sūta to grāmatvedei, viņai šefs izcenojumus ir pateicis. To jau tad sarēķina un sadala pa galviņām un mēneša beigās savelk kopā, bet tas jau nenozīmē neko. Jo viņš ir

pateicis, ka viņš skatīsies - vai tur darbā nāk, kā tu strādā, kāda ir tava attieksme (piemēram, pret kolektīvo inventāru, cik bieži paņem birsti rokās vai salasi teritorijā piemētātā pudeles). Bet mēs jau smejamies - ir cilvēki, kas pa visu mēnesi darbā ir nedēļu un saņem tikpat, cik es, kas nostrādājusi visu mēnesi. Pašai skaitīt līdzī nav jēgas – viņš [priekšnieks] jau pateica, ka gali tāpat neies kopā, viņš pa savam - plusus un minusus saliek [aprēķinot izmaksājamo algu]. Papīrs jau pacieš visu.

Cilvēki ar zemāku izglītības līmeni vai mazāk aizsargātās sociālās grupās arī atrodas neizdevīgākā situācijā, bieži maksājot ar savu labklājību par izvairīšanos no nodokļu maksāšanas. Viens no aptaujātajiem dalās:

Tad tiem, tie, kas ir svarīgi, nu, sauksim pareizi ar labākām izglītībām, labākām zināšanām, par viņiem domā vairāk. Nu, diemžēl tā tas ir, jo zemākais viss personāls, viņš ir jebkurā gadījumā, vai tu maksā vai nemaksā, viņš ir drausmīgi nenormāli mainīgs, nenormāli. Latvijā tas ir ārprāts vienkārši, un līdz ar to tur neviens neiespringst. Tur nu, tur ir ļoti .. tam zemākajam, it sevišķi tam, kas nav redzams. Viņš nāk kaut kad pa nakti, nu vienalga kādi tie darbi, tur ir ļoti liels procents patiešām.

Lai gan ēnu ekonomikas klātbūtne pakalpojumu nozarē ir plaši izplatīta, ēnu ekonomikā iesaistīto indivīdu un organizāciju izpausme un sekas ir daudzveidīgas. No vienas puses, tie ir laba nodoma vadīti veidi, kā censties gūt labumu visiem iesaistītajiem. No otras puses, tās ir ļaunprātīgas darbības uz darbinieku labklājības rēķina. Lielākā daļa no ēnu ekonomikas izpausmēm, kas konstatēti šajā pētījumā, svārstās starp abām šīm galējībām.

Darba devēji mēģina maksimāli palielināt peļņu, ļaunprātīgi izmantojot īpašus nodokļu režīmus, apejot Latvijas VID, izmantojot ārvalstu juridiskās personas, maz ievērojot savu darbinieku finansiālo stabilitāti un ilgtermiņa drošību. Daži to pamato ar zemu uzticību Latvijas institūcijām, savukārt citiem nesvarīga ir ilgtermiņa perspektīva, tā vietā tiecoties pēc īstermiņa un vidēja termiņa peļņas. Ar retiem izņēmumiem darbinieki nav spējīgi aizstāvēt savas intereses un izvēlēties nepiedalīties ēnu ekonomikā, jo principiāla nostāja vairumā gadījumu padarītu viņu algas nekonkurētspējīgas. Līdz ar to nodokļu morāle pakalpojumu nozarē ir diezgan zema – pat indivīdi, kuri atzīst nodokļu nemaksāšanas ideoloģiskos un praktiskos trūkumus, šķiet, vai nu pieņem pašreizējo situāciju “tāda, kāda tā ir”, vai arī izvēlas pievērsties lielākas peļņas plūsmam.

Būvniecība

Būvniecības nozare Latvijā veido tikai 6,5% no IKP, bet tai ir lielākais ēnu ekonomiskās aktivitātes īpatsvars, kas tiek vērtēts kā 33,3% (Sauka & Putniņš, 2019). Šīs apakšnozares izpēti ietvaros mēs intervējām 12 personas no būvniecības nozares, pārstāvot šādas apakšnozares: inženierzinātnes, būvniecības darbaspēks, darba vadītāji, inspekcijas apsekojums, krāsošana, kā arī būvniecības vadība.

Būvniecības nozare, kā novēroja Sauka & Putniņš (2019), ir bagāta ar ēnu ekonomiskās aktivitātes piemēriem. Izvairīšanās no nodokļu maksāšanas metodes ietver nedeklarētas algas un alternatīvu nodokļu režīmu izmantošanu, kā arī dažus ārvalstu reģistrētu uzņēmumu izmantošanas gadījumus. Tiem, kuri strādā augsti kvalificētos darbos būvniecības nozarē (augsti izglītoti speciālisti, lielāki uzņēmumi), nodokļu nemaksāšanas intensitāte un pievilcība

lēmām samazinās, jo tiek ieviesta digitāla uzraudzības sistēma (EDLUS), samazinās skaidras naudas pieejamība un pieaug darbinieku spiediens iziet no ēnu ekonomikas. Tiem, kuri strādā mazkvalificētos darbos būvniecības nozarē (būvniecības darbaspēks, mazie uzņēmumi), nodokļu nemaksāšana ir bieži sastopama, slikti uzraudzīta un, saskaņā ar cilvēkiem, kurus mēs aptaujājām, ir nepieciešama, lai spētu konkurēt un nodrošināt darbu.

Darbinieku faktisko algu nedeklarēšana ir viens no galvenajiem veidiem, kā uzņēmumi būvniecības nozarē mēģina izvairīties no nodokļu maksāšanas. Vairumā gadījumu tas tiek darīts, maksājot daļu no algas oficiāli un daļu skaidrā naudā. Divi jauni inženieri un pieredzējis celtnieks to ilustrē šādi:

Sanāk tā, ka man darba līgumā bija noteikts, ka man alga ir minimāla, bet noslodze ir pusslodze un tādēļ, ja es skaitos uz minimālo algu, es saņemu pusi no minimālās algas. Tā ir summa, ko es saņemu uz konta numuru. Un tā tas gāja un to starpību, ko mēs esam sarunājuši, to summu, ko es īstenībā saņemu un par kuru ir atalgojums. To starpību, es tieši aprēķināju, cik vajag uz konta un cik vajag būt. Un izmaksāja tāpat kā prakses līgumā skaidrā naudā. Un vēl arī moments bija tas, ka bija jāseko līdz tam, tā kā būvobjektā atrados lielāko daļu laika, lai es nepārsniedzu pusslodzes stundas, jo EDLU sistēmā reģistrējoties, ja es pārsniedzu 80 stundas mēnesī, viņiem ir jāpārrēķina un jāmaksā vairāk nekā pusslodze. Tā kā virsstundas un tad tam arī jāseko līdz tam. Nu arī tas nepareizi sanāk, ja es atrodos būvobjektā, un es nevaru vēl reģistrēties viņā kādos brīžos, kad es tur reāli esmu, lai tikai nepārsniegtu to laika limitu.

Darba līgumā bija manai profesijai iespējamā minimālā alga ierakstīta. Priekšnieks teica, ka tas nekas, tu turpini uzskaitīt savas stundas un mēneša beigās tev izmaksāsto oficiālo algu, ko tu atrēķini no tās summas un tad nāc pie manis un mēs norēķināsimies līdz galam.

Būvniecības nozarē tu vari vairāk mahinēt ar naudu. Vairāk darbus izdarīt par skaidru naudu. Var vieglāk iegūt brīvos līdzekļus, ko samaksāt citiem. Un būvniecības nozare ir tāda, kurā ir liels apgrozījums. Tāpat joprojām diezgan liela ir korupcija, kas ir skaidra. Jo pasūtītāji, gan arī izpildītāji, kaut kur vienojas, tiek maksāts skaidrā un bez starpniekiem. [...] es strādāju iepriekš kā būvnieks. Strādāju gan uz ceļiem, uz asfalta, klājējs biju, gan uz jumtiem, kā jumtu montieris. Un tajās firmās arī tika maksāts aplokšņu algas. Nu teiksim tā visas pirmās, kopā esmu strādājis četrās firmās, uz jumtiem, asfalta, pēc tam ventilācijas - tajās trijās tika maksātas daļēji gan uz kartes, gan aplokšņu algās. Tagad pēdējā vienīgā, kur nemaksā aplokšņu algu.

Citos gadījumos, uzņēmumi cenšas samazināt nodokļu maksāšanu, apzināti piemērojot pārmērīgus sodus darbiniekiem. Viens no aptaujātajiem (būvdarbu vadītājs) klāsta, ka uzņēmumi apzināti nemaksājot algas un tas tiek jau ieplānots objektu tāmēs. No paziņām, kas turpina strādāt celtniecības uzņēmumos, zina, ka tagad uzņēmumi citādāk cenšas neizmaksāt algu – kā aizsegs esot darba drošība. Objektos esot uzraugs, kurš skatās, vai netiek veikti kādi darba drošības pārkāpumi (nepareizi pa stalažām pārvietošanas, nepareizā vietā metināšanas u.c. darbi veikti), to piefiksējot, pierakstot darbinieka ķiveres numuru, bet pašam darbiniekam par to netiek pateikts:

Aizej saņem algu - saņem kapeikas, kad prasi šefam, kāpēc, viņš parāda lapiņu un saka – redzi, cik pārkāpumu esi izdarījis. Bet ej nu tu pierādi! To visu piesedz ar darba drošību, bet tā ir īsta naudas slaukšana. Ja visus noteikumus ievērosi, neko nenopelnīsi.

Lai gan nedeklarētās algas joprojām ir izplatītas būvniecības nozarē, to biežums un lielums ir samazinājies līdz ar Latvijas pievienošanos eirozonai. Lai gan nedeklarēto algu samazināšanos var daļēji saistīt ar elektroniskās uzraudzības tehnoloģiju (piem. EDLUS) ieviešanu un ar biežām VID pārbaudēm, viens no būtiskiem iemesliem, kāpēc ir samazinājusies “aploksņu algu” izmantošana nodokļu apiešanas nolūkos, ir arī ēnu ekonomiskās aktivitātes novirzīšana uz alternatīviem nodokļu režīmiem (mikrouzņēmumiem).

Līdzīgi kā citās nozarēs, arī būvniecības nozares uzņēmumi izmanto mikrouzņēmumu un autoratlīdzību līgumu nodokļu optimizācijas potenciālu, lai mākslīgi pazeminātu uzrādītās algas, tādējādi izvairoties no nepieciešamo nodokļu maksāšanas. Viens no aptaujātajiem (energoauditors, būvinženieris un būvdarbu vadītāja palīgs) sniedz ieskatu šādos divos nodokļu apiešanas veidos:

Tad bija, man samaksāja tos 700, 720 laikam tas bija maksimums mikrouzņēmumā tā kā. Un pārējo skaitīja caur SIA. Tad mums tas cilvēku kontingents auga, auga, auga, auga, tad mani pārlika vispār uz SIA tikai, bet atsevišķi vēl cilvēki ir tādā mikrouzņēmumā. Un tur ir noteikts skaits cilvēku, cik var būt. Nu, tur to shēmu līdz galam neesmu varbūt pētījis tik sīki, jo tie mikrouzņēmumi faktiski tiek bez maz vai izskausti un baigi sāk mazāk pielietot šo shēmu, ja. Tu tur skaiti caur vienu, otro, trešo uzņēmumu, tad tev ienāk alga. Šobrīd esmu SIA, bet arī nav tā, ka man pilnu algu raksta. Nu, kā algu skaita, daļu algas un daļa (50/50) ir kā autoratlīdzība noformēta. Respektīvi daļa, kas apliekas tā kā pie mazākiem nodokļiem, respektīvi sociālās iemaksas man ir mazākas.

Lai saprastu vispār, kā tā sistēma viņiem strādā, ka būvniecības, piemēram, uzņēmums A jautā būvniecības uzņēmumam B kā apakšuzņēmumam izpildīt darbus... betonēšanas darbiem. Uzņēmums B reāli to neveic, uzņēmumam B pārskaita naudu un uzņēmums B iedod skaidru naudu uzņēmumam A. Nu, protams, nodokļi nost. Tādā veidā viņi apmainās ar to naudu. Nu, tā tas ir. No dažiem darbiniekiem esmu dzirdējis, ka uzņēmumā neoficiālo daļu nesahem tā kā katru mēnesi, un viņiem viņa uzkrājas. Un gada beigās tā kā melnā nauda, saņem kā uzkrājumu. Tā interesanti.

Ir tā, ka es visur esmu strādājis galvenajiem darba veicējiem jeb Latvijā iesauktiem par ģenerālu uzņēmumiem, līdz ar to tie mikrouzņēmumi, kas ir bijuši, viņi ir bijuši kā apakšuzņēmēji, ko izveido paši darba veicēji, lai atvieglotu savu dzīvi. Jo ir sarežģīti izveidot SIA, ja tev ir divi speciālisti. Tas ir ļoti, ļoti dārgi. Tad principā tas, ko viņi nopelna, tā ir puse, ko viņi atdod valstij. Līdz ar to tiek veidoti mikrouzņēmumi. Tāda tipa darba veicējiem, tie bieži vien ir speciālisti, kas veic konkrētus darbus.

Iepriekšējie citāti arī izgaismo arī situāciju, ka (lai gan dažas firmas peļņas palielināšanai izmanto alternatīvus nodokļu režīmus) alternatīvie nodokļu režīmi ir arī nepieciešamība individuāliem profesionāļiem vai mazajiem uzņēmumiem (kas tādi patiesi ir) saglabāt konkurētspēju tirgū un spēt nopelnīt/maksāt algas, kas nebūtu iespējamās vispārējā nodokļu režīmā. Patiešām, būvniecības nozarē pastāv liela atšķirība starp nodokļu līmeni, darba drošību, prasmju un izglītības līmeni un vēlmi nopelnīt iztiku. Mazāki uzņēmumi (ar zemākas kvalifikācijas darbiniekiem) izjūt lielas grūtības samaksāt visus nodokļus - tas arī vada viņus uztvert visu sistēmu kā netaisnu, neatbilstošu un korumpētu:

Nodokļu sistēma nav taisnīga. Celtniecības materiāliem PVN ir par augstu. Mikrouzņēmums bija labs risinājums, pat ja tas bija tikai ar mērķi kā atbalsts pēc krīzes, tomēr to pilnībā likvidēt

nevar- jādod kaut kas vietā – simpātisku, ka gribētos maksāt, nevis domāt ka tik izvairīties. Kāpēc nemaksā nodokļus? Žurnālisti jau parāda, ka nekas neuzlabojas, atmasko - kurš nozadzis, kur kurš apkrāpis. Turklāt tos lielos, kas miljardus zog – neviens viņu nesoda, tāpēc cilvēki arī izlemj, ka nemaksās.

Man liekas, ka pārāk daudz tiek no cilvēkiem ņemts. Jo, piemēram, cik tagad ir dzirdēts, tad arī tos 500 EUR pabalstus būs... jāieliek sistēmā kā dāvinājums un tad no tiem 500 EUR atkal atņems nodokli, kurš ir tā kā pabalsts. Visu laiku liekās, ka mēs esam mazliet apkrāpti.

Arī vidēja lieluma uzņēmumi, kas ir pakļauti spēcīgai (bieži vien uz izmaksām balstītai) konkurencei, mēdz uzskatīt nodokļus par šķērslī. Viņu situāciju vēl vairāk sarežģī fakts, ka šādus uzņēmumus pārbauda VID, bet tie nevar vai nevēlas izmantot tās pašas nodokļu nemaksāšanas shēmas, kuras izmanto lielākie uzņēmumi. Kā skaidroja viens būvdarbu vadītājs, šī situācija izraisa papildu aizvainojumu pret VID:

Nevar vairāk, jo tiek uzstādītas edlas sistēmas un būvniecības nozare ļoti monitorēta tiek stipri, bet ir iespēja izvairīties mazajiem uzņēmumiem. Mēs, varu pateikt, ka, piemēram, mēs esam salīdzinoši lielāks uzņēmums nekā parasta brigāde. Mums būvobjektos VID darbinspekcija veic pārbaudes regulāri, un uzliek sodus par jebkuru sīku pārkāpumu. Tai pat laikā blakus nelielu veikalu remontē brigāde bez nodokļiem, bet turpat [VID] neiet iekšā. Mēs pat esam norādījuši VID darbiniekiem, ka mēs zinām, ka, blakus, re, kur strādā brigāde vispār pa melno, un viņi pat neiet tik un tā apmeklēt tādus veikalus un mazus darbiņus.

Rezultātā situācija ir tāda, ka vidējiem un lieliem uzņēmumiem piemēro pilnīgu nodokļu un uzraudzības pakāpi, no kuras viņi jūtas spiesti izvairīties, izmantojot alternatīvus nodokļu režīmus. Šajā gadījumā izvairīšanās no algu maksāšanas notiek, reģistrējot ārvalstu uzņēmumus vai maksājot “aplokšņu algas”. Tajā pašā laikā mazie uzņēmumi un mikrouzņēmumi izvairās no noteikto nodokļu maksāšanas, lai spētu turpināt konkurēt uz izmaksu samazināšanas pamata. Kopumā uzticība godīgai konkurencei un pārvaldes institūcijām ir diezgan zema. To arī ilustrē šī vārds par konkurences vidi un par mijiedarbību ar VID:

Publiskajā iepirkumā nepastāv godīga konkurence. Privātajā sektorā ir godīga konkurence. Es strādāju privātajā sektorā. Ir mēģinājumi bijuši strādāt publiskajā sektorā, bet dēļ negodīgās konkurences nav iespējams sākt vispār.

Vajadzētu to būvniecības nozari sakārtot, tad jau varētu normāli strādāt arī lielākās firmās. Tā teikt. Bet ja ir bardaks, tad neviens negrib iet uz tādām lielām firmām strādāt. Un tāpēc arī tas tā notiek – individuāla strādāšana bez nodokļu nomaksas. Tas arī viss pagaidām. Nu, mums vajadzētu tādu izveidot sistēmu, kā visā Eiropā. Tiekies uz tādu līmeni, lai visiem ir vienādas algas visur celtniecībā celtniekiem.

Tad, kad viņi ierodas objektā, viņi [VID] ir diezgan agresīvi noskaņoti. Bet tajā pašā laikā, kad viņi cīnās ar uzņēmumiem, man liekas, ka viņi diezgan daudz ko nepārbauda vai palaiž garām tādēļ, ka viņiem vienkārši nav kapacitātes. Tajā pašā laikā Latvijā ir ļoti sarežģīta uzņēmējdarbība, jo tas pats VID nenāk pretī tik ļoti uzņēmumiem, kas gan pēdējos gados varbūt ir uzlabojies. Kādreiz bija tā, ka tu aizej uz VID un tu jau esi noziedznieks, tev bezmaz vai jāiet paklanoties un, nedod Dievs, tu vēl uzdosī kādu lieku jautājumu. Tā atbalsta uzņēmumiem īsti nav, jo ļoti daudzi uzņēmumi ir reģistrējušies Igaunijā, cik es zinu. Tas ir saistīts gan ar nodokļiem, gan arī tādēļ, ka tas atbalsts ir daudzas reizes lielāks. Tas, protams,

ir baumu līmenī, es, protams, pati pie tādas situācijas neesmu bijusi, bet it kā esot tā, ka uzņēmumam samazinās peļņa un, ja Latvijā tev uzliek lielākus nodokļus par to, ka tev ir samazinājusies peļņa, tad Igaunijā VID, nu tā kā viņu iestāde pazvana un paprasa, kā mēs varam palīdzēt, lai uzlabotu situāciju.

Neapmierinātība ar nodokļiem un pārvaldes institūcijām nav vienīgais iemesls, kāpēc būvniecības nozarē parādās tik liela ēnu ekonomiskā aktivitāte. No vienas puses, ir daži norēķinu faktori (it īpaši mazākiem uzņēmumiem), kas stipri ierobežo spēju nodrošināt darbu ārpus ēnu ekonomikas. Viens no šādiem faktoriem ir klientu vājā pirktspēja, kā uzsvēra šis būvnieks kurš neprasa klientiem PVN par savu darbu:

Visi klienti privātpersonas, visi, izņemot vienu minēto, izvēlas maksāt skaidrā, jo par nodokļa daļu varot daudz materiālu nopirkt. Turklāt klienti ir pensionāri, ģimenes ar bērniem - var arī redzēt, ka parasti jau nav tik daudz naudas, lai visu nomaksātu.

No otras puses, pastāv arī spēcīgi vēsturiskie faktori, īpaši no darba devēju puses. Kā skaidro šis būvdarbu vadītāja palīgs, ēnu ekonomika ir institucionalizēta nozares kolektīvajā atmiņā:

Jā, es esmu viens no tiem cilvēkiem, kas ir saņēmis aplokšņu algas, par ko es esmu ļoti cīnījies. Jo tās aplokšņu algas bija ļoti smieklīgas. Tas ir viens no maniem uzskatiem, ko es iepriekš teicu par postpadomju domāšanu. Vismaz 50 EUR es tev samaksāšu aploksnē, kas nosacīti uz tas algas lieluma ir smieklīga summa. Bet tā jau ir domāšana, kuru es nezinu, vai kāds spēs pārmācīt. Jo tad, kad tev alga ir, piemēram, tūkstotis eiro un tu saņem 50 EUR aploksnē, tad tas ir tāds, baigi vajag. Kas tā ir par muļķošanu? Bet, jā, ir tādi uzņēmumi.

Ēnu ekonomikas novērtēšana, izmantojot institucionālās atmiņas prizmu, palīdz saprast, kāpēc indivīdi, kas ir jaunpienācēji šajā nozarē, tomēr pievienojas ēnu ekonomikai. Ir skaidrs, ka darbinieku pusē uz rokas saņemtā naudas summa ir būtisks iemesls nedeklarētu ienākumu pieņemšanai. Bet mēs arī novērojām, ka darba devēju pusē algu nedeklarēšana tiek uzskatīta par normālu uzņēmējdarbības veidu, nevis kā kaut kas neparasts. Tas jo īpaši attiecas uz kvalificētiem profesionāļiem. Divu inženieru un divu būvdarbu vadītāju palīgu stāsti to spilgti ilustrē:

Man šķita, ka viņi visi savādāk tur strādā. Es sapratu, ka viņi par mani nemaksā nodokļus, tikai mēnešus pēc tam, jo man šķita, ka tur kaut ko, kaut kā viņi izdomājuši savu sistēmu, kaut kā pēc tam ieraksta, cik man samaksājuši un samaksā nodokļus. Es nezinu, kā es tur biju, es, protams, nebiju baigi priecīgs par to, bet nav jau tā, ka es varētu teikt priekšniekam, ka tā nav smuki. Tad viņš man teiks, tad saņemsi mazāku algu un viss. Es negribēju īsti iet pret priekšniecību, biju vēl tāds zaļāks gurķis, cik man vēl maz gadu bija. Tikko 20 bija palicis.

Es runāju, ka vēlos strādāt. Nu labi, dāvai, un tad tikmēr viņš pateica, cik mēs varam maksāt, vai piekřitu vai nepiekřitu. Tas ir skaidrs, tad mēs runājām par to, kāda forma mums oficiāli būs, un tad tikai izrunā to, ka prakses līgums ir. Tad no viņa jautājums, vai mēs varam neslēgt darba līgumu, jo.. lai nav jāmaksā sociālais nodoklis. Tiešā tekstā to arī pateica. To domu es sapratu un.. tālāk mēs vienojāmies, ka būs prakses līgums, un tā tas viss aiziet. Un tā summa, ko mēs norunājām, cik maksās, tad nu arī es viņu skaitu. Uzrakstīts tiek uz papīra, cik maksāja, par ko maksāja un nav nekādu ne parakstu virsū, nekā tāda. Tīri mutiska vienošanās.

Vienkārši sākumā, aizejot uz darba interviju, to neviens neteica. Tikai vienojāmies par kopējo summu, kas tiks maksāta kā darba alga, katru mēnesi vienāda jeb fiksētā. Tad pēc tam pirmajā mēnesī uz konta saņem mazāk. Nesapratu sākumā, pajautāju saviem kolēģiem un viņi teica, ka, jā, tā ir līgumā parakstītā summa, tā kā bilance. Pēc tam pārējais tiks atnests vēlāk. Sākumā viss ok, un pēc tam vēlāk jau bija tā, ka sāku vadīt objektu, nu, pārvaldīju, mēs bijām divi, tad ieskaitīja noteiktajā datumā minimālo algu, nu to, ko drīkst skaitīt, līgumā paredzēto un pēc tam pārējo pēc desmit dienām atnesa aploksnē un bija jāsadala gan darbu vadītājiem, gan visiem strādniekiem.

Es biju aizgājusi uz darba interviju, tā kā visu sarunājusi un man nosacīti prasa, vai man nebūtu pretī, ja es drusciņ saņemtu it kā neoficiāli. Tad, kad es biju jauna, tad es domāju, ai nu, kas tas tāds ir, turklāt solīja, ka pēc pusgada jau viss būs kārtībā, viss būs labi un tu saņemsi normāli, un tā summa bija smieklīga, tad es piekritu. Ne pēc pusgada, ne pēc gada, ne pēc diviem gadiem tas nebeidzās. Tā ir vienkārši sistēma. [...] attiecība ir tāda, ka ir sajūta, ka tas nav naudas trūkuma dēļ vai citu problēmu dēļ, bet tādēļ, ka tā ir iestrādājusies sistēma un ka viņi ir atkarīgi no tā. Vismaz bišķin.

Neskatoties uz spēcīgo institucionālās atmiņas vilkšanu ēnu ekonomikas virzienā, kvalificēti darbinieki – tie, kuriem ir augstāka darba drošības pakāpe – aktīvi cenšas iziet no ēnu ekonomikas. Šie mēģinājumi ir neveiksmīgi, ja ir tieša vai netieša pretestība no darba devēja un/vai kolēģu puses, kuri nevēlējās apdraudēt savus ienākumus. Viens no aptaujātajiem stāsta:

Jā, es visu laiku, tā kā es pieļāvu to pirmo muļķību, kas es piekritu tam, jo es pieļāvu domu, ka, ja es nebūtu piekritusi, tad problēma nebūtu. Es biju gājusi un teikusi [...] tas ir smieklīgi. Ko jums dzīvē maina nomaksāt par tiem nodokļus? Manā izpratnē tas patiešām ir smieklīgi. Es saprastu tās situācijas, ja būtu 50/50 vai kā citos uzņēmumos, kur samaksā minimālo un parējo uz rokas, tadus gadījumus es vēl saprastu. Bet tad, kad tev vienu septīto daļu maksā uz rokas, tad tas paliek dīvaini. Kad es gāju pie vadības, tad vienmēr bija tāds – nu, pēc diviem mēnešiem nebūs vairs. Mēs zinām, ka tas ir smieklīgi, bet nebūs. Tad, kad tu aizej pēc diviem mēnešiem, tad tev pasaka - nu vēl pēc diviem, pacieties, pagaidi.

Es pieņemu, ka tad viņi paši saprot, ka tad viņiem mazāku algu maksās, pirmkārt. Tas ir viņiem darbs, tā viņi pelna iztiku. Vēl bija daudz strādnieki no ārzemēm, no Ukrainas un Ungārijas, tās puses, tāpēc, ka nevarēja atrast darbiniekus uz vietas Latvijā, viņiem vispār tas iemesls kaut ko tādu teikt ir... es pieļāuju, ka viņu zemē ir vēl trakāk, kā mums ir. Bet viņiem vispār nebija tādu, nu viņi tad paliek bez darba, jo tāpēc, ka mēs viņus uz šejieni atsūtījām, mēs samaksājām viņiem ceļu, tā kā labi pret viņiem izturējāmies.

Citos gadījumos darbiniekiem tomēr izdodas izklūt no ēnu ekonomikas un pat atturēt darba devējus no nodokļu nemaksāšanas turpināšanas. Piekļuve sociālā nodrošinājuma pabalstiem, finanšu instrumentiem (bankas aizdevumiem), kā arī institucionālās atmiņas traucējumiem (uzskati un pieņēmumi par nozares darbību) bieži tiek minēti kā iemesli, kāpēc augstāk kvalificēti darbinieki iziet no ēnu ekonomikas. To ilustrē viens no aptaujātajiem:

Tad tāda ķēdes reakcija aiziet. Piemēram, viens uzņēmums, kuram kaut kādā veidā ikdienu piespiedusi, vai viņi paši nonākuši līdz tam, vai nav bijusi iespēja iegūt neoficiālu algu, viņi maksā pilnu algu oficiāli vai vismaz ļoti, ļoti tuvu. Tādā veidā tie darbinieki ir privāts uzņēmums. Viņi maina darba vietu. Nāk pie citiem darba devējiem un saka, man vajag oficiāli.

Viņi jau pieņem, ka tā var, un tas ir normāli. Un, ja cilvēki sāk pieprasīt, un darba devējiem arvien biežāk nākas saskarties ar to. Viņi saprot to, ka, nu, ka vairs nevarēs tā visu laiku. Un, nu, protams, neoficiāli grūtāk naudu dabūt.

Pirmkārt, man ir iekrājumu konts. Otrs tas, ka ir sociālās garantijas, tomēr tad, kad es biju uz slimības lapas tajā uzņēmumā, tad man diezgan maz sanāca no slimības lapas un darba devējs to nepiemaksāja, bet šeit no oficiālās algas man slimības lapa ir gandrīz tāda pati kā darba alga. Tas pats arī atvaļinājumos, jo šeit man oficiāli sanāk vairāk. Jo atvaļinājumā tur ejot, tur bija konkrēta summa, ko tur piemaksā, tas nenasiedza to algas summu. Šeit, atvaļinājumā ejot, es zinu, cik es saņemšu atvaļinājuma laikā. Tas pats arī slimības laikā, jo būvniecība tomēr diezgan vieta, kur var notikt traumas un viss pārējais. Šeit jūtos drošāk.

Situācija ir ievērojami citāda tiem darbiniekiem, kuriem ir zemāka darba drošība un prasmes. Šajos gadījumos zema uzticēšanās institūcijām un lielāka norēķinu faktoru nozīme pat pārspēj personisko pārliecību par pilnīgas nodokļu maksāšanas priekšrocībām. Kā stāsta viens no aptaujātajiem:

Paši jau esam tā valsts un paši jau mēs dzīvojam tur, kur mēs esam un ja mums teiksim.. ja mēs visi būtu godprātīgi, tad droši vien arī tas budžets un viss tas viņš būtu nu.. otrs jautājums, kā tiek tērēts.. bet tas varbūt nav šodienas tēma...bet idejiski, idejiski tas būtu jādara visiem ja.

Nav man ticības. Nākotnē droši vien mēs maksāsim. Cik es ar pieredzējušākiem cilvēkiem bišķīt esmu runājis, tad faktiski pensijas īsti nebūs (smejas). Nu, nav man tā, teiksim, uzticības valsts iekārtai.. drīzāk savi ieguldījumi, noguldījumi kaut kādi īpašumi, kaut kas tāds teiksim. Tas man tā liktos.

Kopumā būvniecības nozari raksturo plaša nodokļu nemaksāšana gan norēķinu, gan vēsturisku faktoru dēļ. Padziļinātāka analīze tomēr parāda, ka situācija ir atšķirīga starp augsti kvalificētiem un zemas kvalifikācijas darbiniekiem. Augsti kvalificēti darbinieki biežāk izjūt pretrunību saistībā ar ēnu ekonomiku, un cenšas no tās iziet uzreiz, kad viņu darba drošība un ienākumu līmenis pārsniedz personiski pieņemamu risku robežu. Savukārt, mazkvalificētiem darbiniekiem ir jākonkurē par zemām cenām, un viņi nejūtas spējīgi izvairīties no nodokļu nemaksāšanas pat tad, ja paši to vēlētos. Ēnu ekonomikas izplatības dēļ algas visā nozarē, īpaši zemas kvalifikācijas darbiniekiem, ir ļoti atšķirīgas. Zemāk kvalificēti darbinieki visvairāk cieš no izvairīšanās no nodokļu maksāšanas, jo labākajā gadījumā viņiem tiek liegti sociālās labklājības pabalsti, kas rodas, saņemot pilnīgi oficiālo algu, un sliktākajā gadījumā tiek izkrāpta peļņa no ienākumiem bez iespējas to pārsūdzēt.

Lai gan cilvēki, kurus mēs intervējām, it īpaši augsti kvalificēti profesionāļi, atzīmē, ka situācija lēnām uzlabojas, pateicoties EDLUS sistēmas ieviešanai un arvien lielākām grūtībām iegūt skaidru naudu, progress vēl joprojām rit lēni, jo problēmas rada institucionālā atmiņa par nodokļu nemaksāšanu, kā arī nepietiekams atbalsts un vienlīdzīgas attieksmes kontroles mehānismi no VID.

Tirdzniecība

Pēc Saukas un Putniņa (2019) datiem, ēnu ekonomikas īpatsvars mazumtirdzniecības nozarē ir aptuveni 27,7%. Starp trim šim pētījumam izvēlētajām nozarēm visgrūtāk mums bija

organizēt intervijas ar mazumtirdzniecības nozares pārstāvjiem. Tas, iespējams, ir saistīts ar pandēmijas COVID-19 sekām un ar to saistītās nozares slēgšanu ārkārtas situācijas laikā, ar kuru pārklājas mūsu datu vākšanas laiks.

Kopumā mazumtirdzniecības nozari raksturo samērā agresīva nodokļu nemaksāšanas prakse, kas galvenokārt vērsta uz nedeklarētiem ienākumiem un mazākā mērā uz ārzemēs reģistrētu uzņēmumu izmantošanu. Nozīmīgs iemesls tam ir mazumtirdzniecības izmaksu struktūra, kuru galvenās izmaksas ir īre un atalgojums – tās īpašnieki un vadītāji aktīvi cenšas samazināt. Kā skaidro divu veikalu īpašnieks:

Nodokļu nemaksāšana ir tieši saistīta ar velmi gūt lielāku peļņu. Viena no pozīcijām, kur mazumtirdzniecības uzņēmumi cenšas ietaupīt, ir īre. Tirdzniecības centros ir 2 veidu īres maksas – minimālā īre par m², un papildus 8- 9% no veikala apgrozījuma. Ja veikalam iet slikti, tad tirdzniecības centri prasa minimālo maksu, bet ja iet labi, tad atrēķina minimālo gada maksu, kas samaksāta. Par pārējo, kas virs, prasa 8,5% no apgrozījuma. Tās ir milzīgas naudas un to mēģina apiet.

Pārraudzības metožu pieauguma un skaidras naudas darījumu samazināšanās dēļ mazumtirdzniecības uzņēmumiem ir arvien grūtāk slēpt apgrozījumu tirdzniecības vietā. Viens no risinājumiem ir slēpšanas punkta pārcelšana uz piedāvājuma pusi, nepareizi ziņojot par krājumu pirkumiem vai novirzot maksājumus caur ārvalstu kontiem. Viens no šīs apakšnozarē strādājošajiem par to stāsta:

Joprojām tiek apietas kasu sistēmas, lai samazinātu apgrozījumus. Tāpat arī prece, ja iespējams, tiek iepirkta fabrikās, kur ar skaidru naudu norēķinās, tagad gan tas notiek retāk, un tiek meklētas rafinētāki risinājumi, piemēram, maksājumi caur Honkongas vai kādiem citiem kontiem.

Turklāt zemas kvalifikācijas darba rakstura un mainīgā pieprasījuma dēļ, darba ņēmējiem ir ļoti maz iespēju ietekmēt, vai viņi saņem algu likumīgi, daļēji likumīgi vai nelegāli. Tā rezultātā darba devēji nejūt spiedienu no darbiniekiem, lai izietu no ēnu ekonomikas. Viens no aptaujātajiem to skaidro šādi:

Ir savas slēgtās grupas, savi cilvēki, kuri akceptē nodokļu nemaksāšanu, tie paši pārdevēji, jo viņiem papildus izmaksā prēmijas ne tika Ziemassvētkos vai par rezultātiem, bet daudz regulārāk un tādejādi nodrošina lojalitāti. Mazumtirdzniecībā personāla izmaksas veido vismaz 25-30% no apgrozījuma, tie ir lieli izdevumi. Darbiniekus dabūt nav grūti, jo īpaši šobrīd - daudz brīvu roku gan iekšēji nozarē, gan arī viesnīcu un ēdināšanas sektorā. Tas dod lielas manevrēšanas iespējas attiecībā uz vajadzīgo darbinieku atlasī.

Tur pārsvarā visi darbinieki bija ar mieru strādāt tādā režīmā, kā viņi strādāja. Kā teikt, nu, es tur biju viens no tiem baltajiem zvirbuļiem, kas tur kaut kā sacēlās pret to visu.

Pat tad, ja individuālie darbinieki nevēlas saņemt nedeklarētu algu (kā tas bija vienam no aptaujātajiem kasieriem), darbinieku spēja kaut ko ietekmēt vai mainīt ir tik zema, ka vienīgā iespējamā izvēle, kāda viņiem ir, ir vai nu pieņemt piedāvāto, vai arī aiziet un tikt aizvietotam ar kādu citu. Par to stāsta viens no aptaujātajiem:

Sākumā pārsteigums tāpēc, ka nu pirms tam viss bija, tā teikt, godīgi. Iepriekšējā visa pieredze bija saistīta ar godīgu nodokļu nomaksu, tad tiešām sākumā bija tāds šoks par to [...] kā vispār var, tā teikt, dubulto grāmatvedību veikt, un kā vispār apiet nodokļu sistēmu (smejas). Vispār tas bija tā, bišķīt šoku parāva tā. [Neatteicos] tāpēc, ka bija ļoti nepieciešams strādāt.

Tēma, kura regulāri atkārtojas, ir saistīta ar lielo vietējo un ārvalstu mazumtirdzniecības ķēžu mazāku iesaistīšanos ēnu ekonomikā salīdzinājumā ar mazākiem vietējiem uzņēmumiem. Tas galvenokārt tiek skaidrots ar nepieciešamības trūkumu un lielāku resursu pieejamību. Lai gan tas varētu būt viens no iemesliem, kāpēc tieši mazie vietējie uzņēmumi izvēlas piedalīties ēnu ekonomikā, bet lielie un ārvalstu – nē, tas nebūt nav vienīgais. Mazumtirdzniecības nozarē arī pastāv tendence uz ļoti neformālām darba attiecībām, kas veicina ēnu ekonomikas darbības. Šādi par to stāsta viens aptaujātais students, kurš strādā bez līguma un bez deklarētiem ienākumiem:

Tas ir tā tikai .. tā arī mana draudzene, man to .. Mēs kādreiz dzīvojām kopā, un tad viņa zina un redz, ka es esmu students, kurš kā cīnās un plēšās par cik tur darbiem. Viņa vienkārši tā teica, ka hei, man tev ir piedāvājums, re ku nāc strādā...

Savā ziņā šis piemērs ir ļoti raksturīgs mazumtirdzniecības sektoram, pamatojoties uz mūsu veiktajām intervijām. Vienpusīga uzņēmējdarbības vide, kuras pamatā ir mazkvalificēts, viegli aizstājams darbaspēks, kas strādā samērā nestabilā nozarē, kurā darba devējiem ir liela tieksme izvairīties no nodokļu maksāšanas. Lai gan tika novēroti pakāpeniski uzlabojumi, ievērojams ierobežojums, kas raksturīgs tikai mazumtirdzniecības nozarei (no trim šī pētījuma laikā aprakstītajām nozarēm), ir gandrīz pilnīgs darbinieku spējas ietekmēt situāciju trūkums. Par to stāsta viens no aptaujātajiem šīs nozares darbiniekiem:

Man šķiet, ka viņi cīnās cik var un visu dara, cik viņu spēkos. Vienkārši šobrīd ir tik liela tā ēnu ekonomika, kad, nu.. nezinu, varbūtās vajag vairāk kaut kādu instrumentu, lai to visu apkarotu. Kaut kādas jaunas metodes, vai kaut ko vajag .. nu. Pagaidām tā lēni viss tas virzās uz priekšu.

Kopumā mēs novērojām, ka ēnu ekonomika ir plaši izplatīta starp visām trim nozarēm. Ir dažādi ietekmējošie faktori, piemēram, no vienas puses, mazkvalificētu darbinieku nespēja argumentēt un iestāties pret dalību ēnu ekonomikā, zemas algas un zema darba drošība, institucionālā atmiņa. Šie faktori atbalsta ēnu ekonomiku. No otras puses, ēnu ekonomiku samazina augsti kvalificētu darbinieku spēja iestāties pret ēnu ekonomiku un izstumt savus darba devējus no ēnu ekonomikas, ierobežota skaidras naudas pieejamība, elektroniskās uzraudzības sistēmas un lielāka valdības iestāžu darbību pārredzamība.

Interesanti, ka, lai gan faktiskā nodokļu morāle ir zema, lielākā daļa cilvēku, kuri izvairījās no nodokļiem, arī piekrita, ka nodokļu nemaksāšana ir nepareiza. Tas var liecināt par lielu ēnu ekonomikas samazināšanas potenciālu nākotnē.

Secinājumi un rekomendācijas

Ņemot vērā iegūtos rezultātus īstenotajās projekta aktivitātēs, esam izstrādājuši 14 rekomendācijas, kuru ieviešana varētu potenciāli samazināt ēnu ekonomikas apmēru. Tās visas ir uzskaitītas Tabulā nr. 1 un sadalītas septiņos rīcības virzienos. Rekomendācijas aptver gan apsveramus risinājumus, lai mazinātu nedeklarētu nodarbinātību, kā arī virzienus, kā attīstīt nodokļu sistēmu. Ierosinājumi attiecas gan uz darba ņēmēju sociālās situācijas uzlabošanu, gan uz plašāku uzņēmējdarbības vidi un arī valsts iepirkumu organizāciju.

Pirmais virziens aktualizē nelegālās nodarbinātības riskus, kopumā piedāvājot četras iespējamās aktivitātes. Mūsu skatījumā nepieciešams pārskatīt nodokļu likmes, bet kopējo slogu nepaaugstināt vai pat samazināt. Tāpat būtu vēlams darba ņēmējiem individualizēti atgādināt par īstermiņa (pabalsti, apmaksāts atvaļinājums) un ilgtermiņa ieguvumiem (pensijas kapitāls) no legālas nodarbinātības. Mēs arī uzskatām, ka būtu nepieciešams diferencēt minimālo algu atkarībā no darba ņēmēja iegūtās izglītības līmeņa. Nepieciešams arī samazināt avansā iekasētos nodokļus no darba ņēmējiem, lai ikmēneša alga pēc nodokļu atskaitījumiem būtu lielāka nekā šobrīd, kad daļa nodarbināto reizi gadā saņem ienākumu nodokļa pārmaksu. Šo ieteikumu ieviešana mazinātu darba ņēmēju viedokli, ka nodokļu slogs ir augsts, paaugstinātu viņu sociālo nodrošinājumu un ikmēneša ienākumus pēc nodokļu nomaksas.

Ņemot vērā mūsu veiktās intervijas būvniecības nozarē, esam izstrādājuši arī ieteikumu, kas varētu mazināt neregistrētu/nelegālu saimniecisko darbību. Proti, mēs rosinām būvniecības iepirkumos apsvērt alternatīvas iepirkumu metodes iepretim zemākās cenas principam, kas rada priekšnoteikumus "pavilkšanas" stratēģijām ēnu ekonomikā jeb vēlmi nelegāli nodarbināt darba ņēmējus. Alternatīvus izsoļu veidi tiek aizvien plašāk pielietoti tehnoloģiju uzņēmumos, taču valsts pārvaldē šobrīd tie netiek izmantoti.

Pētījuma laikā arī konstatējām, ka individuālā darba veicējiem mēdz būt vājas zināšanas par nodokļu sistēmas piedāvātajiem atvieglojumiem, pilnībā uzticoties grāmatvežiem, kuriem var nebūt ne laiks, ne interese iedziļināties, kāds nodokļu režīms ir visizdevīgākais nodokļu maksātājam. Tāpēc mēs rosinām informēt individuālā darba veicējus par pievienotās vērtības nodokļa atmaksas un citām valsts piedāvātajām iespējām atgūt nodokļu maksājumus, kas paredzēti likumvidē. Tajā pašā laikā mēs aicinām pievērst uzmanību uzņēmuma peļņas izmaksas kārtībai, un nodokļu slogu tai sasaistīt ar strādājošo algu fondu.

Attiecībā uz nodokļu slogu mums ir trīs ieteikumi. No vienas puses, mēs aicinām mazināt atšķirības nodokļu slogā starp dažādos nodokļu režīmos strādājošajiem. No otras puses, mēs aicinām paplašināt nodokļu progresivitātes jēdzienu ārpus darbaspēka nodokļiem un koncentrēties uz patēriņu un kapitāla pieaugumu, ne darbaspēka aplikšanu ar nodokļiem. Tajā skaitā mēs aicinām ieviest OECD rekomendēto mantojuma nodokli, kas skartu tikai un vienīgi turīgāko iedzīvotāju daļu.

Uzņēmējdarbības vadības virzienā ir divi rosinājumi. Viena no priekšrocībām, nesāņemot algu aploksnē, ir paļāvība uz stabilu atalgojumu. Tajā pašā laikā, ja ikmēneša alga

ir mainīga un tiek patvaļīgi mainīta no darba devēja puses, samazinās legālās nodarbinātības pievilcīgums. Tāpēc mēs rosinām samazināt darba devēju iespējas vienpusēji samazināt algu, izmantojot piemaksas un darba algas mainīgo daļu. Tāpat mēs rosinām samazināt pašnodarbināto birokrātisko slogu, ieviešot un pēc iespējas plašāk izmantojot saimnieciskās darbības norēķinu kontus.

Visubeidzot, nepieciešams strādāt pie caurskatāmas un atbildīgas valsts pārvaldes rīcības sabiedrības interesēs. Mūsuprāt, līdzšinējās informatīvās kampaņas par nodokļu naudas izlietojumu nenasniedz savu mērķi, jo ir pārāk vispārīgas un komunikācijā ir koncentrētas uz budžeta līdzekļu izlietojumu, nevis ieguvumiem katram nodokļu maksātājam un viņa tuvākajai apkaimei. Tāpat nodokļu morāles paaugstināšanai iedzīvotāju vidū ir nepieciešams Valsts ieņēmumu dienesta darbībā koncentrēties uz nodokļu nomaksas pievēršanas, ne nodokļu nemaksāšanas novēršanas aktivitātēm.

Tabula nr. 1. Rekomendācijas ēnu ekonomikas mazināšanai, kas izstrādātas Latvijas Zinātnes padomes finansētā Baltijas Starptautiskā ekonomikas politikas centra projekta “Ēnu ekonomikas izpēte Latvijā (RE:SHADE)” (Nr. VPP-FM-2020/1-0005) 2. darbu kopas ietvaros.

Nr. P.k.	Pasākums	Pamatojums	Darbības rezultāts	Rezultatīvais rādītājs
1. Nedeklarēta nodarbinātība				
1.1.	Mainīt proporciju starp darba ņēmēja un darba devēja nodokļiem.	Darba ņēmēji par nodokļu slogu uzskata vien darba ņēmējam piemērotās likmes, neapjaušot, cik lielā mērā nedeklarētas nodarbinātības gadījumā ieguvējs ir darba devējs – gan ietaupīto darba devēja nodokļu, gan apmaksāta atvaļinājuma neizmaksāšanas un darbnespējas gadījumā. Samazinot atšķirību starp brutto un netto algu darba ņēmējam, mazinās darba ņēmēju vēlme saņemt algu aploksnē.	Samazināta darba ņēmēja nodokļu sloga proporcija jeb brutto darba algas atšķirība no netto algas, palielinot darba devēja nodokļu sloga proporciju, nepaaugstinot vai samazinot kopējo darbaspēka nodokļu slogu.	Samazinās darba ņēmēju īpatsvars, kas uzskata, ka nodokļu slogs Latvijā ir pārāk augsts.
1.2.	Reizi gadā darba ņēmējus informēt par prognozējamo pensijas apmēru, izmaksāto atvaļinājuma naudu pēdējo 12 mēnešu laikā un paredzamo slimības pabalstu darba nespējas gadījumā.	Šobrīd iedzīvotāji, kuri saņem daļu vai visu algu aploksnē, izvairās spriest un domāt par jautājumiem, kas saistīti ar sociālo nodrošinājumu. Atgādinot darba ņēmējiem par sagaidāmo sociālo nodrošinājumu par sagaidāmajiem ilgtermiņa (ikmēneša pensijas apmērs) un īstermiņa (slimības pabalsts darba nespējas gadījumā; atvaļinājuma nauda) efektiem no pašreizējās brutto algas, iespējams pavisam darba ņēmējus saņemt ienākumus oficiāli. Turklāt, ja tas tiktu darīts vienlaicīgi (piemēram, aprīļa pirmajā dekādē), šo jautājumu ir iespējams pacelt sabiedrības dienaskārtībā.	Iedzīvotāji reizi gadā vienlaicīgi saņem provizorisko informāciju par īstermiņa un ilgtermiņa efektiem par nomaksājamiem nodokļiem no darba algas.	Samazināta nedeklarēta nodarbinātība, darba ņēmējiem pieprasot sociālās garantijas no darba devēja.
1.3.	Samazināt avansā iekasētos nodokļus no darba ņēmēja.	Ik gadu Valsts ieņēmumu dienests iedzīvotāju ienākuma nodokļa pārmaksā izmaksā valsts iedzīvotājiem vairākus desmitus miljonus eiro. Saņemot ienākuma nodokļa atmaksu reizi gadā, darba ņēmējs nesasaista to ar samazinātu nodokļa slogu. Interviju laikā konstatējām, ka pastāv prakse uzņēmumos darbiniekiem piemērot 23% iedzīvotāju ienākuma nodokļa likmi 20% likmes vietā, lai novērstu	Veikts iedzīvotāju ienākuma nodokļa pārmaksas avotu izvērtējums, konstatējot, cik liels īpatsvars no iedzīvotāju ienākuma nodokļa pārmaksas veidojas no darba devēja veiktajiem nodokļu maksājumiem, lai nepieciešamības gadījumā	Palielinās ikmēneša ienākumi no darba algas pēc nodokļu atskaitījumiem, samazinoties iedzīvotāju ienākumu nodokļa pārmaksas atmaksas apjomam.

Nr. P.k.	Pasākums	Pamatojums	Darbības rezultāts	Rezultatīvais rādītājs
		risku, ka izveidojas iedzīvotāju ienākuma nodokļa parāds gadījumā, ja gada ienākums pārsniedz noteikto līmeni, pie kura jāpiemēro 23% iedzīvotāju ienākuma nodokļa likme.	izstrādātu priekšlikumus iedzīvotāju ienākumu nodokļa iekasēšanas sistēmas uzlabošanai.	
1.4.	Diferencēt minimālo algu atkarībā no darba ņēmēja izglītības līmeņa valsts reglamentētajās profesijās un profesijās, kuru veikšanai nepieciešama kvalifikācija.	Valsts ir ieguldījusi iedzīvotāju izglītībā, tādējādi paaugstinot iedzīvotāju produktivitāti. Tajā pašā laikā izglītošanās laikā indivīdi daļēji iesaistās darba tirgū vai pat pilnībā nestrādā, tādējādi zaudējot darba gadus, kuru laikā uzkrāt pensijas kapitālu. Jo augstāka izglītība, jo mazāka varbūtība, ka iedzīvotāja prasmes ir atalgotas tādā pašā līmenī kā darba ņēmēja, kurš ieguvis zemāku izglītības pakāpi. Tādējādi ir pamats diferencēt minimālo algu, lai novērstu nedeklarētas nodarbinātības risku, kā arī veicinātu darba ņēmēja izglītošanos.	Ieviesti diferencēti minimālās algas līmeņi reglamentētajās profesijās un profesijās, kura veikšanai nepieciešama kvalifikācija, atkarībā no darba ņēmēja izglītības (cits minimālās algas sliekšnis pamatizglītību, vidējo un augstāko izglītību ieguvušajiem: jo augstāka izglītība, jo augstāka minimālā alga).	Palielināts darba ņēmēju ar augstāku izglītību sociālais nodrošinājums, kompensējot viņu atrašanos ārpus darba tirgus kvalifikācijas iegūšanas laikā.
2. Neregistrēta/nelegāla saimnieciskā darbība				
2.1	Būvniecības iepirkumos pielietot alternatīvus cenu aptaujas principus, mazinot iepirkumus, kuru galvenais kritērijs ir zemākā cena (britu/holandiešu izsoles princips), tā vietā ieviešot Vikrija, otrās zemākās cenas u.c izsoļu principus iepirkumu organizēšanā.	Būvniecības nozarē lielu daļu pasūtījumu ir valsts un pašvaldību iestāžu publiskie iepirkumi. Visbiežāk iepirkumos kā saimnieciski izdevīgākais kritērijs tiek piemērots zemākās cenas princips. Tas pieņem, ka tirgus dalībnieki rīkojas racionāli un pieņem lēmumu neatkarīgi no citu piedāvājumiem. Taču šī pētījumu rezultāti, kā arī starptautiskie pētījumi liecina, ka dalībnieki mēdz solīt nevis summu, par kuru varētu reāli paveikt pasūtījumu, bet tādu, kura varētu būt zemāka par citu konkurentu piedāvāto. Šādos gadījumos, pēc pasūtījuma iegūšanas paaugstinās risks, ka tā izpilde "pavilks" uzņēmumu ēnu ekonomikā.	Veikta visaptveroša analīze par efektīvāko alternatīvo izsoļu veidiem publiskajos iepirkumos iepretim zemākās cenas piedāvājumam.	Izstrādāts tipveida nolikums publiskajiem iepirkumiem būvniecības nozarē, kas ļauj piemērot efektīvāko izsoles veidu.
3. Neuzskaitīti darījumi un nelegāla preču aprīte				

Nr. P.k.	Pasākums	Pamatojums	Darbības rezultāts	Rezultatīvais rādītājs
3.2.	Informēt pakalpojumu sniedzējus par pievienotās vērtības nodokļa atmaksas iespējām.	Individuālo darbu veicēju vidū ir vājas zināšanas par pievienotās vērtības nodokļa atmaksas iespējām. Tas liecina, ka darba ņēmēji neapzinās priekšrocības, ko piedāvā pievienotā vērtības nodokļa atmaksa, kas samazina nodokļu slogu.	Izstrādāta informatīvā kampaņa pašnodarbinātajiem par pievienotās vērtības nodokļa sistēmu un tās priekšrocībām pakalpojumu sniedzējiem.	Palielinās pievienotās vērtības nodokļa maksātāju skaits, samazinoties neuzskaitītu darījumu īpatsvaram ekonomikā.
4. Skaidras naudas neuzskaitīta / nekontrolēta aprīte				
4.1.	Samazināt uzņēmuma ienākuma daļu, kas tiek izņemta kā peļņa, palielinot daļu, kas tiek izmaksāta darbiniekiem kā alga.	Pastāv situācijas, kad uzņēmumos ar vienu vai dažiem nodarbinātajiem minimālās algas līmenī to īpašniekiem tiek izmaksāta nesamērīgi liela peļņa, par ko tiek nomaksāts tikai ienākumu nodoklis.	Ieviesta nodokļu progresivitāte attiecībā uz uzņēmuma peļņas izņemšanu, to sasaistot ar uzņēmuma algu fondu.	Palielinās uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumi, vienlaicīgi palielinoties darba algu fondam.
5. Nodokļu slogs				
5.1.	Mazināt atšķirības nodokļu slogā starp dažādiem nodokļu režīmiem.	Šobrīd Latvijā pastāv vairāki nodokļu režīmi, kuru savstarpējās atšķirības nodokļu slogā strādājošajiem ir ievērojamas. Piemēram, mikrouzņēmuma režīmā strādājošajiem tas ir 25% no apgrozījuma, savukārt vispārējā režīmā strādājošajiem tie var pārsniegt 50% no darba algas. Šādas milzīgas atšķirības rada nevienlīdzības sajūtu, bet vēl vairāk – zemākās likmes darbojas kā heuristikas enkuri, kļūstot par atskaites punktu minimālajam morāli pieņemamajam nodokļa apjomam, kurš ir jāmaksā godīgam iedzīvotājam. Tas arī mudina veidot dažādas darbības, lai aktivitātes, kuras būtu veicamas vispārējā nodokļu režīmā, būtu iespējams formāli veikt alternatīvos nodokļu režīmos.	Veikta visaptveroša darbaspēka nodokļu pārskatīšana, mazinot atšķirības nodokļu slogā starp dažādiem nodokļu režīmiem.	Samazinās atšķirības starp nodokļu slogiem vispārējā režīmā un dažādos alternatīvajos režīmos strādājošajiem.
5.2.	Paplašināt nodokļu progresivitāti nodokļu piemērošanā.	Sabiedrībā nav nostiprinājusies pārliecība, ka nodokļu sistēma ir progresīva. Šobrīd vislielāko nodokļu slogu izjūt tieši vidusslānis. Nepieciešams pārskatīt progresivitātes likmes un tās pielietot plašāk, lai	Progresivitāte nodokļu likmēs ir galvenais pamatprincips nodokļu sistēmā.	Sabiedrībā lielākā daļa mazturīgo uzskata, ka viņu maksājамie nodokļi salīdzinājumā ar citiem ir zemi, vidusslānis:

Nr. P.k.	Pasākums	Pamatojums	Darbības rezultāts	Rezultatīvais rādītājs
		samazinātu nodokļu slogu vidusslānim, bet tas palielinātos turīgākajai sabiedrības daļai.		atbilstošā līmenī, savukārt turīgākajā sabiedrības daļā: augstāki nekā pārējiem.
5.3.	Nepaaugstināt vai mazināt darbaspēka nodokļus, to kompensējot ar nodokļiem, kas vērsti pret sabiedrības turīgāko daļu.	Latvijas iedzīvotāju skatījumā lielākais konflikts sabiedrībā pastāv starp trūcīgiem un bagātiem cilvēkiem. Tas ietekmē arī uzskatus par nodokļu nomaksu: jo augstāku konfliktu saredz starp trūcīgiem un bagātiem, jo zemāka nodokļu morāle.	Tiek aplikts turīgo cilvēku patēriņš un kapitāla pieaugums.	leviests mantojuma nodoklis, kas skar tikai un vienīgi sabiedrības turīgāko daļu.
6. Uzņēmējdarbības vadība				
6.1.	leviest detalizētus algas izrakstus, lai darbiniekiem palielinātu algu prognozējamību un aprēķinu caurskatāmību.	Konstatējami darba devēji, kas izmanto personīgu rīcības brīvību, lai izmaksātu patvaļīgi noteiktu algu, kuras apmērs katrā mēnesī var atšķirties. Darbinieki netiek informēti ne par summām, ko viņi var sagaidīt mēneša beigās, ne arī par precīziem aprēķiniem, kas parāda, kāpēc viņiem tiek maksāts tas, kas viņiem tiek maksāts.	Darba ņēmēji saņem detalizētus algas izrakstus kopā ar savu algu un tiek līdz minimumam samazināta algas mainīgā daļa.	Darba devēji atskaitās darbiniekiem par algu, ko viņi maksā; samazinās iespējas darba devējam vienuspusēji samazināt atalgojumu.
6.2.	Atvieglot pašnodarbināto birokrātisko slogu	Tieši pašnodarbinātie visbiežāk norāda, ka nodokļu sistēma viņu skatījumā ir sarežģīta. Liela daļa pašnodarbināto pilnībā uzticas saviem grāmatvežiem, lai to atbilstoši sakārtotu. Tas rada papildus izmaksas, kā arī ne vienmēr grāmatvedības pakalpojumu sniedzēji iedziļinās un izprot pašnodarbināto darba specifiku un likumdošanas piedāvātās iespējas. ⁸	leviest un pēc iespējas plašāk pielietot saimnieciskās darbības norēķina kontu.	Samazinās pašnodarbināto skaits, kas Latvijas nodokļu sistēmu uzskata par sarežģītu.
7. Caurskatāma un atbildīga rīcība sabiedrības interesēs				

⁸ Pēc ziņojuma 1. versijas iesniegšanas Saeima pieņēma grozījumus likumā "Par nodokļiem un nodevām", kas paredz ieviest vienkāršotu nodokļa samaksas risinājumu – saimnieciskās darbības ieņēmumu kontu, un grozījumus Mikrouzņēmumu nodokļa likumā, kas paredz, ka mikrouzņēmumu nodokļa maksātāji mikrouzņēmumu nodokļa aprēķināšanā un nomaksā var izmantot minēto vienkāršoto nodokļa samaksas risinājumu – saimnieciskās darbības ieņēmumu kontu. Šis ir viens, bet ne vienīgais no risinājumiem, kas mazinātu birokrātisko slogu pašnodarbinātajiem.

Nr. P.k.	Pasākums	Pamatojums	Darbības rezultāts	Rezultatīvais rādītājs
7.1.	Turpināt informatīvās kampaņas, kā tiek izmantoti nodokļi dzīves līmeņa uzlabošanai.	Cilvēki, kuri strādā nozarēs ar mainīgiem ienākumiem un lielu nenoteiktību (piemēram, kultūra, sports), ir vairāk uzņēmīgi pret nodokļu nemaksāšanu, jo viņi neredz no tā personīgos ieguvumus. Šo iedzīvotāju informēšana par to, kā viņi gūst labumu no nodokļiem, varētu uzlabot nodokļu morāli. Taču šiem labumiem ir jābūt taustāmiem un acīmredzamiem. Tāpēc informatīvajām kampaņām ir jābūt pēc iespējas lokalizētākām un jāuzsver nevis budžeta līdzekļu izlietojums, bet nodokļu maksātāju devums.	Izstrādāta informatīvā kampaņa, kas demonstrē nodokļu ienākumu izlietojumu dzīves kvalitātes uzlabošanai tuvākajā vidē.	Paaugstinās iedzīvotāju nodokļu morāle.
7.2.	Veicināt nodokļu nomaksas pievēršanas (pretstatā izvairīšanos no nodokļu nomaksas novēršanas) aktivitātes Valsts ieņēmumu dienesta darbībā	Cik lielā mērā indivīdi nosoda nedeklarētu preču un pakalpojumu apriti ir tieši saistīts ar uzticēšanos Valsts ieņēmumu dienestam: jo augstāka uzticēšanās, jo biežāk pausts nosodījums neuzskaitītiem darījumiem un nelegālai preču apritei. No otras puses, varbūtībai tikt pieķertam par nodokļu nemaksāšanu neietekmē indivīdu vērtējumu par varbūtību tikt pieķertam. Tas liecina, ka nodokļu morāle ir veicināma ar <i>pievēršanas</i> (sociālās normas; savstarpēja uzticēšanās), nevis <i>novēršanas</i> (sodi, pārbaudes uttml.) aktivitātēm.	Valsts ieņēmumu dienesta rezultatīvie rādītāji primāri saistīti ar iedzīvotāju uzticēšanos dienestam, nevis iekasēto nodokļu apjomu. Samazinātas represīvās darbības, analītiskais darbs vērsts, lai izpētītu, kāpēc iedzīvotāji <i>maksā</i> , nevis <i>nemaksā</i> nodokļus.	Palielinās iedzīvotāju uzticība Valsts ieņēmumu dienestam.

Atsauces

- Garnero, Andrea, Stephan Kampelmann, un François Rycx. 2015. "Sharp Teeth or Empty Mouths? European Institutional Diversity and the Sector-Level Minimum Wage Bite". *British Journal of Industrial Relations* 53(4): 760–88.
- Gerritsen, Aart, un Bas Jacobs. 2020. "Is a Minimum Wage an Appropriate Instrument for Redistribution?" *Economica* 87(347): 611–37.
- Grimshaw, Damian, Gerhard Bosch, un Jill Rubery. 2014. "Minimum Wages and Collective Bargaining: What Types of Pay Bargaining Can Foster Positive Pay Equity Outcomes?" *British Journal of Industrial Relations* 52(3): 470–98.
- Tonin, Mirco. 2013a. "Too Low to Be True: The Use of Minimum Thresholds to Fight Tax Evasion". No *Critical Issues in Taxation and Development*, red. Clemens Fuest un George R. Zodrow. Boston: MIT Press, 168–86.
- . 2013b. "Underreporting of earnings and the minimum wage spike". *IZA Journal of European Labor Studies* 2(1): 2.

Pielikums nr. 1. Kārtas loģistikas regresijās iekļautie faktori

Neatkarīgais mainīgais	Kāds saņem sociālā pabalsta (bezdarbnieka pabalsts, slimības pabalsts utml.) maksājumus, slēpjot patiesos apstākļus, kas liegtu saņemt šos pabalsta maksājumus	Privātpersona ir nolīgta darbā privātā mājsaimniecībā un viņš (viņa) par saņemto atalgojumu neinformē nodokļu vai sociālās apdrošināšanas institūcijas, lai gan par to būtu jāziņo	Kāds uzņēmums sniedz savus pakalpojumus privātai mājsaimniecībai, bet par saņemto samaksu neinformē nodokļu vai sociālās apdrošināšanas institūcijas	Kāds uzņēmums sniedz savus pakalpojumus citam uzņēmumam, bet par savām darbībām neinformē nodokļu vai sociālās apdrošināšanas institūcijas	Uzņēmums nolīgst darbā privātpersonu, bet visa vai daļa algas tiek maksāta aploksnē	Kāds izvairās no nodokļu maksāšanas nemaksājot vai tikai daļēji maksājot par to valstī noteiktos nodokļus
<i>Strukturālie faktori</i>						
Novērtējums riskam tikt pieķertam par izvairīšanos no nodokļu nomaksas	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Saskarsme ar Valsts ieņēmumu dienestu pēdējā gada laikā	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nodokļu sistēmas sarežģītība		✓	✓		✓	✓
Nodokļu sistēmas taisnīgums	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Valdības spēja efektīvi izlietot nodokļu naudu	✓	✓			✓	✓
Pašvaldības spēja efektīvi izlietot nodokļu naudu	✓	✓			✓	✓
Nodokļu naudas centralizācija		✓			✓	✓
Nodokļu sistēma darbojas cilvēku labā	✓	✓			✓	✓
Sabiedrisko pakalpojumu un/vai sociālo	✓					✓

pabalstu efektivitāte						
Nodokļu slogs	✓	✓			✓	✓
Nodokļu slogs salīdzinājumā ar citiem		✓	✓	✓	✓	✓
<i>Norēķinu faktori</i>						
Nodarbinātība ēnu ekonomikā	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Korupcija valsts pārvaldē			✓	✓		✓
Korupcija Saeimā			✓	✓		✓
Korupcija tiesās un policijā likumu apiešanās			✓	✓		✓
Korupcija policijā, veselības un izglītības iestādēs par īpašu atvieglojumu piešķiršanu vai priviligiētu attieksmi	✓		✓	✓		✓
Korupcija Valsts ieņēmumu dienestā	✓	✓	✓	✓	✓	✓
<i>Vēsturiskie faktori</i>						
Uzticēšanās Saeimai					✓	✓
Uzticēšanās valdībai					✓	✓
Uzticēšanās pašvaldībai					✓	✓
Uzticēšanās Valsts ieņēmumu dienestam	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Uzticēšanās Valsts Sociālās	✓				✓	✓

apdrošināšanas aģentūrai						
Uzticēšanās valsts iestādēm (policija, tiesas, veselības aprūpe, izglītība sistēma)	✓				✓	✓
Uzticēšanās bankām un citām finanšu iestādēm				✓	✓	✓
Uzticēšanās darba devējam					✓	✓
Naidīgums starp ierēdņiem un pilsoņiem	✓					✓
Naidīgums starp trūcīgajiem un bagātajiem	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Naidīgums starp vietējiem un ārvalstu uzņēmējiem				✓		
Naidīgums starp uzņēmumu īpašniekiem un viņu uzņēmumos strādājošajiem					✓	

Pielikums nr. 2. Projekta ietvaros intervēto sociāldemogrāfiskais raksturojums

N.p.k.	Nozare	Apakšnozare	Rēģions	Intervijas datums
1	Būvniecība		Rīga	16.03.2021
2	Būvniecība		Pierīga (Carnikavas nov.)	14.03.2021
3	Būvniecība		Pierīga (Jūrmala)	23.03.2021
4	Būvniecība		Vidzeme	18.03.2021
5	Būvniecība		Rīga/Tukums	24.03.2021
6	Būvniecība		Ogres nov.	24.03.2021
7	Būvniecība		Rīga/Latgale	24.03.2021
8	Būvniecība		Rīga	29.03.2021
9	Būvniecība		Rīga	29.03.2021
10	Būvniecība		Vidzeme	08.04.2021.
11	Būvniecība		Kurzeme	30.04.2021.
12	Būvniecība		Pierīga (Jūrmala)	06.05.2021
13	Pakalpojumi	Transports	Latgale	17.02.2021
14	Pakalpojumi	Transports/aviācija	Rīga	26.02.2021
15	Pakalpojumi	Digitālais mārketingš/reklāma	Rīga	26.02.2021/ 02.03.2021
16	Pakalpojumi	Uzņēmējdarbības konsultācijas	Rīga	24.04.2021.
17	Pakalpojumi	Multimediji	Kurzeme	30.04.2021
18	Pakalpojumi	Pasākumu organizēšana, izklaide	Rīga	29.04.2021
19	Pakalpojumi	IT nozare	Rīga	30.04.2021
20	Pakalpojumi	Sports	Latgale	05.03.2021
21	Pakalpojumi	Kokapstrāde	Vidzeme	04.04.2021
22	Pakalpojumi	Poligrāfija	Rīga	26.02.2021
23	Pakalpojumi	Viesmīlība	Rīga	23.04.2021.
24	Tirdzniecība	Mazumtirdzniecība	Rīga	11.05.2021
25	Tirdzniecība	Tekstils/ apavi	Rīga	08.04.2021
26	Tirdzniecība	Automašīnu tirdzniecība	Pierīga	12.03.2021
27	Tirdzniecība	Mazumtirdzniecība	Jēkabpils	06.05.2021
28	Tirdzniecība	Apģērbi	Rīga	19.03.2021
29	Pakalpojumi	Viesmīlība	Rīga	06.05.2021
30	Pakalpojumi	Viesmīlība	Zemgale	06.05.2021